

Tot lering ende vermaak

De kerstening van Europa, in het bijzonder die van de Lage Landen
en haar relevantie, voor onze tijd.

Eindwerkstuk in het kader van de bachelor opleiding Theologie en Levensbeschouwing,

Fontys Hogescholen, lesplaats Amsterdam

Door:

Bart-Jan van Gaart

Studentnummer: 1371423

Begeleid door Piet Hoogeveen

Haarlem, 5 augustus 2008

Inhoudsopgave:

Inhoudsopgave	2
Woord vooraf	3
Inleiding	4
Deel I	8
Deel II	22
- Willibrord	22
- Wat wisten de Friezen	28
- Wat wist Willibrord	28
- Bonifatius	36
- Raakvlakken en verschillen	39
Conclusie	49
- 1 ^e scriptievraag	49
- 2 ^e scriptievraag	50
Literatuur	53

Woord vooraf:

Al mijn hele leven ben ik gefascineerd door zaken en gebeurtenissen uit het verleden. Ik lees graag historische romans en biografieën en bij gelegenheid bezoek ik graag de plaatsen die erin voorkomen. Andersom gebeurt het niet zelden dat ik na het bezoeken van een plek met historische betekenis op zoek ga naar literatuur of films om meer te weten te komen.

Dat ik destijds Theologie en niet Geschiedenis ging studeren had minder te maken met een grotere interesse in de Godgeleerdheid dan met het ontbreken van de vereiste vooropleiding voor de studie Geschiedenis en met het directe beroepsperspectief dat ik toen in de Theologiestudie zag.

Het mag dus geen verrassing zijn dat ik voor deze scriptie een historisch onderwerp heb gekozen. Dat dit onderwerp, de tijd van de kerstening van de Lage Landen, deel uitmaakt van wat sinds de Renaissance ‘de Middeleeuwen’ wordt genoemd is waarschijnlijk een gevolg van de romantische geest die in mij waart en die mijn scriptiebegeleider een aantal keren heeft doen verzuchten dat een door mij te berde gebrachte visie hopeloos 19^e eeuws was.

Maar ook de gekozen vraagstelling heeft mij met beide benen op de grond gehouden. Deze vraagstelling was te vangen in de titel ‘Tot lering ende vermaak’ De herkomst van dit gezegde (zonder gh en aeck) is onduidelijk en als titel is het wellicht weinig origineel, maar het communiceert wel precies waar het in deze scriptie om gaat: is geschiedenis iets om je mee te amuseren zoals ik niet zelden doe, of heeft het ook relevantie voor het begrijpen van onze tijd. Om deze vraag te kunnen beantwoorden moest eerst een ander probleem uit de historiografie aan de orde worden gesteld, namelijk het filter dat onvermijdelijk tussen een historisch feit en degene die dit feit wil bestuderen staat. Een filter dat onder meer bestaat uit tijd, bronnen en interpretatie.

De ware romanticus is verslingerd aan het onvervuld verlangen. Immers eenmaal vervuld is veel van de magie die het verlangen tevoren meende te bezitten meestal grotendeels verloren. Wellicht is het daarom dat ook de afronding van de studie Theologie en Levensbeschouwing zo lang een onvervuld verlangen is gebleven. Het is de verdienste van toenmalig studiebegeleider Piet Hoogeveen dat het er nu toch nog van komt. Zijn niet aflatende mailtjes culminerend in het nuchtere dreigement dat mijn tentamens zouden verlopen hebben uiteindelijk toch het gewenste effect gehad. Daarvoor ben ik hem veel dank verschuldigd. Ik was me er destijds al van bewust dat ik door de keuze voor een historisch onderwerp en daarmee voor Piet Hoogeveen als scriptiebegeleider het mijzelf niet gemakkelijk zou maken. En inderdaad is gebleken dat hij de begeleiding uiterst serieus neemt. Niet alleen door zijn suggesties en correcties op historisch gebied, maar ook doordat hij er blijk van gaf de concepten uiterst minutieus door te lezen en van zijn commentaar te voorzien. Dat heeft de kwaliteit van deze scriptie zeker verbeterd en ook hiervoor ben ik hem zeer dankbaar.

Een scriptie die alleen leesbaar is voor ‘ingewijden’ is naar mijn mening een onding tenzij het niveau ervan zo hoog is dat er voldoende geïnteresseerde ingewijden zijn. Deze pretentie heeft deze scriptie zeker niet. Het is daarom dat ik er voor gekozen heb om een levendige, gemakkelijk leesbare stijl te kiezen met hier en daar wat verluchtigingen, opdat ook zij die er uit persoonlijke interesse of uit beleefdheid kennis van nemen er plezier aan kunnen beleven.

Augustus 2008, Bart-Jan van Gaart

Inleiding:

In het Franse departement Vendee, niet ver van de plaats Cholet, ligt het attractiepark Puy du Fou. Op een verrassend bescheiden aantal hectares, herbergt dit park in vogelvlucht de historie van Frankrijk, speciaal die van de Vendee. Teruggaande in de tijd is er het marktplaatsje van een dorpje in het jaar 1900, een stadje in de 18e eeuw, de musketiers van Richelieu, een middeleeuws stadje, een dorp in het jaar 1000, een Gallo-Romeinse arena en een Romeinse villa. Allen verbazingwekkend en overtuigend natuurgetrouw, zijn de diverse onderdelen harmonisch opgenomen in het landschap. Op slimme wijze is alles zo georganiseerd dat je, zelfs in het hoogseizoen, niet het gevoel hebt dat je met drommen mensen van attractie naar attractie geperst wordt. Nergens staan de aan attractieparken zo inherente bordjes ‘vanaf hier nog 40 minuten’ die je bij voorbaat al de lust ontnemen om in de rij te gaan staan. Toch verwerkt het park per seizoen een slordige 1,2 miljoen bezoekers, allen er op uit om een leuke dag te hebben door een glimp van het verleden op te vangen. Daarbij worden ze op hun wenken bediend, want een aantal honderden acteurs en figuranten voert spektakelstukken op die de bezoekers nog meer het gevoel moeten geven dat ze met een tijdsmachine het verleden in zijn gestapt. In de Gallo-Romeinse arena, zijn ze de figuranten die het enthousiaste publiek vormen van de opvoering van wat ooit in de arena van bijvoorbeeld Saintes gebeurd zou kunnen zijn. De Gouverneur en zijn gevolg komen binnen en nemen plaats in hun loge onder de letters S.P.Q.R (Senatus PopulusQue Romanus). Na een intocht van praalwagens met tijgers, struisvogels, kamelen en ganzen, worden aan de Gouverneur een aantal Christenen voorgesteld die betrappt zijn op het belijden van hun bedenkelijke godsdienst en dus op het verzaken van het bewijzen van eer aan de Romeinse goden. Dat kan natuurlijk niet onbestraft blijven. De Gouverneur veroordeelt ze dan ook direct tot de leeuwen. Nadat de arena op de Christenen na ontruimd is, wordt een viertal leeuwen losgelaten. De leeuwen snuffelen wat aan de Christenen, maar die zijn kennelijk zo weerzinwekkend dat zij er geen trek in hebben. Vervolgens moeten een aantal Gladiatoren het maar af maken. Maar de Christenen staan hun

mannetje dus ook deze druipen af. Het eind van het liedje is dat de Christenen boven alles en iedereen triomferen en door de Gouverneur worden ontslagen van verdere vervolging. Het ziet er allemaal goed en authentiek uit. Niet zo authentiek, gelukkig, dat het de merchandisers verhindert om Romeinen ijsjes te laten uitventen op de tribunes.

Een half uur later, nog niet van leeuwen en gladiatoren bekomen, neemt de bezoeker plaats op een glooiing rond een Gallisch dorpje rond het jaar 1000. Men is in het dorp druk in de weer met de dagelijkse bezigheden als een aantal Vikingschepen de rivier af komt zakken. Een enorm strijdgewoel vangt aan, waarbij de reliekschrijn met enige stoffelijke resten van Saint Philibert uit de kerk wordt gestolen en na hevige schermutselingen uiteindelijk in de rivier belandt. Als de onfortuinlijke dorpsbewoners het onderspit lijken te gaan delven, rijst Saint Philibert zelf op miraculeuze wijze op uit de rivier en doet de kansen keren. De Vikingen blazen de aftocht en na krap 50 minuten kan het leven zijn normale gang hernemen.

Wie na al dit spektakel nog niet genoeg heeft, kan 's avonds nog naar de "Cinescenie". Het is het evenement waar Puy du Fou ooit mee begonnen is. In een avondvullende voorstelling voor 20.000 toeschouwers, presenteren (dezelfde?) honderden acteurs en figuranten de geschiedenis van de oude Vendée (ongeveer de huidige Regio Poitou Charentes). Beginnend bij de Vendée-oorlogen van de late 18e eeuw. En daar wordt duidelijk waar het hart van de bedenkers van Puy du Fou ligt: niet bij de zoveelste republiek, niet bij de revolutie, niet bij liberté, fraternité en égalité, maar bij het ancien régime, bij Kerk en Koning. Geen wonder dat in de regio wordt gefluisterd dat Puy du Fou is gefinancierd door monarchistische en uiterst conservatieve facties. Of hier een kern van waarheid in zit, of dat Puy du Fou een onschuldige dagje uit is waarbij men enig inzicht krijgt hoe de Vendeeër kijkt naar zijn eigen verleden zullen we in het midden laten. Het brengt ons echter wel bij de kern van waar deze scriptie over wil gaan. Die kern wordt gevormd door twee vragen die aan de orde zullen worden gesteld: De eerste vraag luidt als volgt: **In hoeverre is het mogelijk om gebeurtenissen en feiten uit het verleden te bestuderen en weer tot leven te wekken zonder ze te bezoedelen**

met het a priori van de tijd die er sindsdien verstreken is, de context van hen die deze gebeurtenissen en feiten bestuderen en beschrijven en hen die van deze beschrijvingen kennis nemen (met gebruik van welk medium ook)?

De tweede vraag is weliswaar van een andere orde maar sluit logischerwijze toch aan op de eerste vraag: **Hebben gebeurtenissen en feiten uit het verleden nog enige zeggingskracht voor heden en toekomst of zijn het niet meer dan onderwerpen voor themaparken en musea waar wij er ons over kunnen verwonderen en mee kunnen amuseren?** Deze tweede vraag wordt behandeld in de rede die Peter G.J.M. Raedts heeft uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de geschiedenis der Middeleeuwen aan de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit Nijmegen op 8 september 1995. Deze rede is in druk verschenen in een uitgave van de Katholieke Universiteit Nijmegen¹ en heeft de veelzeggende titel “Toerisme in de tijd”. Deze brochure, want een boek kunnen we het niet noemen, is met zijn omvang van 31 pagina’s weliswaar veruit het kleinste onderdeel van de literatuurlijst van deze scriptie, maar is voor deze scriptie van niet geringe betekenis. “Toerisme in de tijd” vindt haar aanleiding niet alleen in de aanstelling van Raedts in Nijmegen, maar wordt door deze ‘en passant’ vastgeknoopt aan het Willibrordjaar dat in 1995 gevierd werd omdat ‘het in dat jaar 13 eeuwen geleden was dat Willibrord door Paus Sergius I gewijd werd tot aartsbisschop der Friezen.’² Dat is voor deze scriptie een extra leuke bijkomstigheid, want het verwijst precies naar een periode die het directe uitgangspunt is geworden om haar vragen aan te toetsen: de periode van de kerstening van Europa. Een afbakening van deze periode is niet gemakkelijk. De ondergrens wordt nogal eens gelegd bij het Edict van Milaan van 313 toen Constantijn de Grote aan al zijn onderdanen vrijheid van godsdienst schonk en het voor Christenen daarmee officieel mogelijk werd om hun godsdienst

¹ P.G.J.M. Raedts. *Toerisme in de Tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995)

² Idem, blz. 1.

openlijk te belijden. De bovengrens kan uiteindelijk gelegd worden in de 14^e eeuw toen de Litouwers als laatste Europese bevolkingsgroep werden gekerstend³.

Mijn keuze voor de periode van de kerstening is na enige omzwervingen toch niet geheel toevallig. Het is een uiterst fascinerende periode om beide scriptievragen aan te toetsen. In hoeverre is het mogelijk om van de periode van de kerstening van Europa een helder beeld te verkrijgen en is er een antwoord te formuleren op de vraag of deze periode iets te zeggen heeft dat relevant is voor deze tijd waarin de christelijke religie in Europa minder en minder vanzelfsprekend is. Anton Wessels, emeritus hoogleraar aan de Theologische faculteit van de Vrije Universiteit in Amsterdam, verwoordt het aldus: "...Wij leven inderdaad in een tijd dat wij moeten constateren dat in grote delen van Europa de samenleving en de cultuur van kerk en christendom vervreemd raken. Statistieken wijzen uit dat de kerkelijke betrokkenheid bij veel Europeanen afneemt..."⁴ Op een andere plaats wordt deze vaststelling tot vraag: "...Zouden er vooral in deze tijd, waarin sprake is van een toenemende ontkerstening van Europa, ook lessen getrokken kunnen worden uit de geschiedenis van de vroege kerstening? Zou een antwoord op die vraag kunnen helpen bij het vertolken van de christelijke boodschap, de evangelisatie, in de geseculariseerde Europese wereld van vandaag..."⁵

De scriptie valt, buiten deze inleiding en de conclusies aan het eind, uiteen in twee delen direct gekoppeld aan de twee eerder genoemde vragen. Dat wil zeggen dat het eerste deel meer historiologisch van aard zal zijn en het tweede deel in zal gaan op de tweede scriptievraag "*Hebben gebeurtenissen en feiten uit het verleden nog enige zeggingskracht voor heden en toekomst of zijn het niet meer dan onderwerpen voor themaparken en musea waar wij er ons over kunnen verwonderen en mee kunnen amuseren?*" en dan toegespitst op de periode van de kerstening, ofwel deze vraag gesteld op de wijze van Wessels. De in de literatuurlijst genoemde werken zullen op deze wijze bevraagd en daarmee behandeld worden.

³ NL.Wikipedia.org: zoekwoord 'Kerstening'

⁴ Anton Wessels. *Kerstening en ontkerstening van Europa. Wisseswerking tussen evangelie en cultuur*. (Baarn 1994) blz. 15.

⁵ Idem, blz. 11.

Deel I:

In hoeverre is het mogelijk om gebeurtenissen en feiten uit het verleden te bestuderen en weer tot leven te wekken zonder ze te bezoedelen met het a priori van de tijd die er sindsdien verstreken is, de context van hen die deze gebeurtenissen en feiten bestuderen en beschrijven en hen die van deze beschrijvingen kennis nemen (met gebruik van welk medium ook)?

Toen ik in 1983, als beginnend theologiestudent, op zoek was naar interessante literatuur, stuitte ik bij De Slegte op een serie boeken met de titel: *‘De geschiedenis van het christendom, voor jonge mensen verhaald en getekend’*⁶ Het gaat om een tiendelige uitgave waarin in kort bestek de kerkgeschiedenis vanaf de eerste Christenen tot ‘de kerk in onze tijd’ (vanaf 1917) aan de orde wordt gesteld. De serie was spotgoedkoop, zelfs voor een student. Ik had het gevoel dat ik iets heel bijzonders in handen had en besloot de serie te kopen. Eerst stonden de boeken prominent in mijn boekenkast, later op een wat minder in het oog springende plaats en zo verder, totdat ik bij het voorbereiden van deze scriptie aan de serie moest denken en er naar op zoek ging. Ik vond de boeken uiteindelijk onderin een kast in mijn garage. Deel vier is getiteld ‘De tijd van de volksverhuizingen’ en onder paragraaf 25 wordt, verluchtigd met leuke illustraties, in veertig regels tekst het leven en werken van Willibrord (658 – 739) behandeld. Hier blijkt hoe verfrissend het terugbrengen van vele pagina’s literatuur over Willibrord tot veertig regels kan zijn (Willibrords missioneringwerk duurde tenslotte maar krap veertig jaar). Die veertig regels geven in al hun beknoptheid een aardige inkijk in het werk van Willibrord. Hoe hij in 690 met elf gezellen vanuit Ierland naar het continent reist, bij Pepijn II om steun vraagt, daarna naar Rome gaat om door de paus tot “pauselijk missionaris”⁷ voor de Friezen te worden benoemd en het juist ook vanwege de Frankische steun die hij kreeg, moeilijk was om onder de Friezen (immers op gespannen voet

⁶ H.P. Hoffmann. *De geschiedenis van het Christendom. Voor jonge mensen vertaald en getekend*. Vertaald en bewerkt uit het Duits door G.A.M. Andries; D.A.M. Timmerman; J.B. Uytterhoeven. Illustraties van Franco Vignazia. (Beveren 1982).

⁷ De term is van de schrijvers en kent geen historische fundering.

met de Franken) te missioneren. Hoe de Friese koning Radboud in 714 een deel van het missioneringwerk vernietigt en hoe de Frankische hofmeier Karel Martel Willibrord te hulp schiet. En tenslotte hoe hij op tachtigjarige leeftijd sterft en begraven wordt in zijn klooster te Echternach. Kortom: hoeveel nuanceringen en zijpaden er ook gemist worden, de essentie komt in die veertig regels aan de orde. De ruwe schets is gemaakt. Elke stap verder is een inkleuring van die feiten die ongetwijfeld meer of minder recht doet aan de werkelijke gebeurtenissen, want onderhevig aan de beperktheid van het bronnenmateriaal, de voor en na liggende gebeurtenissen. De positie van de beschrijver en, ook niet onbelangrijk, die van de lezer.

De emeritus VU hoogleraar Bredero, begint zijn eminente werk ‘De ontkerstening der middeleeuwen’ met een verantwoording, waarin hij, door de tijd, drie manieren van reflecteren op de middeleeuwen onderscheidt. De Reformatie beschouwde de middeleeuwen als een tijd die “bovenal gekenmerkt [wordt] door een verminking van het ware Evangelie. Ook vanuit haar rationalistische optiek had de Verlichting voor die periode vrijwel geen goed woord over, terwijl anderzijds de Romantiek haar beschouwde als een christelijk tijdvak bij uitstek, waarheen de mensheid onverwijld zou moeten terugkeren”.⁸ In de beoordeling van de huidige kijk op de middeleeuwen is Bredero minder stellig: “De huidige daarbij min of meer aansluitende belangstelling voor de middeleeuwen lijkt soms op een vlucht uit de ongewisheid van het heden. Daarbij neemt eenieder bij voorkeur het geschiedbeeld mee dat hem of haar in geestelijke dan wel ideologische zin het meeste aanspreekt”.⁹ De vraag is of dat niet voor alle tijdvakken geldt, ofwel dat Bredero de kijk op en waardering van de middeleeuwen tijdens Reformatie, Verlichting en Romantiek niet teveel verdicht tot één, algemeen gevestigd standpunt, terwijl hij in de dagelijkse praktijk van de historicus hier en nu ervaart dat dit wel wat genuanceerder ligt. Weliswaar onderkent ook de eerder genoemde

⁸ Adriaan H. Bredero. *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op twaalf eeuwen christendom*. (Kampen 2000) blz. 9.

⁹ Idem

Raedts een huidige tendens om te winkelen in de kraam van de middeleeuwen wanneer hij nogal denigrerend maar wel geestig stelt dat de “Middeleeuwse geschiedenis, meer dan andere tijdvakken geteisterd [wordt] door kruidenvrouwtjes van beiderlei kunne, en door andere zoekers naar het hogere, wie de pressie van de moderne tijd teveel geworden was en die daarom op zoek gingen naar de Graal, het complot tegen de Tempeliers, de ligging van Camelot, het voortleven van druïden en andere esoterische besognes”.¹⁰ Eigenlijk zegt hij daar hetzelfde als Bredero die het alleen wat minder sappig formuleert: “Opvallend is dat vanuit de huidige ontkerstening van de westelijke samenleving velen bij voorkeur in de middeleeuwen op zoek gaan naar de restanten van voor-christelijke, polytheïstische religies, veelal aangeduid als ‘heidendom’, alsmede naar sporen van uit de middeleeuwen zelf daterende vormen van bijgeloof en afgoderij”.¹¹ De middeleeuwen dus als rariteitenkabinet waar voor ieder wat wils te vinden is. Tijdens de Romantiek nog christelijk tijdvak bij uitstek, nu een periode waarin men de bronnen van een vergezochte voorchristelijke identiteit zou kunnen terugvinden en ander amusement. Raedts onderscheidt helder het bezwaar van deze benaderingswijze van de middeleeuwen wanneer hij naar voren brengt dat “in serieuze beschouwingen over de staat van maatschappij en cultuur daarentegen [...] het woord ‘Middeleeuwen’ nog slechts in de mond [wordt] genomen, als de vraag wordt gesteld of wij met het einde van de grote verhalen aan het begin staan van een nieuwe periode van wanorde en terugval in barbarij.”¹² De middeleeuwen dus als periode van eclips welke ons wellicht weer te wachten staat. Raedts noemt twee oorzaken waardoor de middeleeuwen ons “tot een vreemd land” geworden zijn. Ten eerste “de dijk die de humanisten tussen de Middeleeuwen en de tijd daarna hebben opgeworpen, de mythe van de Middeleeuwen als niet-cultuur.”¹³

Een tweede oorzaak die Raedts noemt is de invloed die de culturele antropologie [...] heeft gekregen op de geschiedbeoefening”. Allereerst de neiging van antropologen om zich te

¹⁰ P.G.J.M. Raedts. *Toerisme in de Tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995) blz. 6-7

¹¹ Adriaan H. Bredero. *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op twaalf eeuwen christendom*. (Kampen 2000) blz. 9.

¹² P.G.J.M. Raedts. *Toerisme in de Tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995) blz. 7

¹³ Idem blz. 8

specialiseren in de beschrijving van kleine gemeenschappen en gebeurtenissen die niet in een
 wijdere sociale en politieke context geplaatst worden en waarbij niet gezocht wordt naar
 grotere zingevende verbanden in de geschiedenis. De tweede, in het kader van de
 vraagstelling van dit deel van de scriptie uiterst relevante vaststelling van Raedts is het feit dat
 “de laatste jaren [...] steeds duidelijker [wordt] dat mediëvisten met het vaarwel aan
 nationalisme en klerikalisme en door het kiezen van een meer antropologische benadering niet
 aan de klauwen van de ideologie zijn ontsnapt en [dus geenszins] eindelijk de zuivere
 wetenschap omhelsd hebben.”¹⁴ Dus ook de cultureel antropologische benadering ontkomt,
 net zoals iedere andere benadering, niet aan een meer of mindere mate van
 vooringenomenheid. Bredero verwoordt het zo:” Geschiedenis is namelijk een poging tot
 reconstructie van het verleden, van zaken die eens voorvielen. Anders gezegd, een historicus
 kan in zekere zin gelden als iemand die alsnog een bouwtekening wenst te vervaardigen van
 een monument, dat sinds lang niet meer bestaat. Het woord *geschiedenis* heeft in feite een
 dubbele inhoud: het is enerzijds betrokken op hetgeen geschiedde, dus op het verleden zelf,
 maar betreft evenzeer het verhaal achteraf van hetgeen eens geschiedde. Bovendien krijgt het
 steeds opnieuw willen schrijven van dit verhaal weer een eigen geschiedenis.”¹⁵ Misschien zit
 in deze laatste opmerking van Bredero het geluk van de beperkte mogelijkheden om te komen
 tot een adequate reconstructie van processen en gebeurtenissen in het verleden. Immers, was
 dit wel mogelijk geweest, zou er een absolute, alles omvattende reconstructie mogelijk zijn,
 dan zou ons dat bibliotheken vol met historiografisch materiaal voorbij zijn gegaan. Moet
 daarmee de vraagstelling van dit deel van deze scriptie beantwoord worden met “zeer
 beperkt”? Waarschijnlijk wel. Levend hier en nu, kunnen we het verleden slechts beschouwen
 door een aantal filters heen. En ook kunnen we inzoomen, waarbij de grote lijnen uit het oog
 kunnen worden verloren en zo kleine locale gebeurtenissen volledig buiten hun grotere

¹⁴ P.G.J.M. Raedts. *Toerisme in de Tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995) blz. 13

¹⁵ Adriaan H. Bredero. *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op twaalf eeuwen christendom*. (Kampen 2000) blz. 13.

context behandeld worden, of uitzoomen, waardoor allerlei relevante details over het hoofd kunnen worden gezien.

Het past mij en het kader van deze scriptie niet om zelfstandig, zonder enig gezag, enige uitspraak te doen over een oplossing voor dit probleem. Maar zonder enige pretentie kan ik het toch niet laten om twee suggesties te berde te brengen: Allereerst is het mij opgevallen dat historici nogal eens eenzame werkers zijn. Ieder spit zijn eigen kuil van enige centimeters of meters diep. Ik kan mij niet herinneren dat ik ooit een multidisciplinaire aanpak heb gezien van een specifiek onderwerp. De tweede mogelijkheid is meer een psychische oefening en heeft te maken met wat in populaire managementtermen graag een ‘helikopterview’ genoemd wordt. De historicus positioneert zichzelf in de toekomst, of beter nog, buiten tijd en ruimte en probeert zo een overall beeld van de werkelijkheid van het verleden te verkrijgen, zo weinig mogelijk gehinderd door het a priori dat hij met zich mee draagt.

Enfin, wat er ook van zij, de vraag naar de mogelijkheden van ‘zuivere’ geschiedbeoefening, kan ook aan de praktijk getoetst worden. Zodoende keer ik terug naar de periode van de kerstening van Europa, specifiek naar de bekering van de Saksen tijdens de regeerperiode van Karel de Grote. Het is een episode die in de schoolboeken met een regel wordt afgedaan, in het vermaarde maar gedateerde handboek van Kardinaal J. de Jong met geen letter genoemd wordt, maar toch 30 jaar van de regeerperiode van Karel de Grote in beslag nam en daarmee wellicht wel zijn levenswerk mag worden genoemd. De VU collegae Anton Wessels en Adriaan Bredero beschrijven die episode ieder op eigen wijze. Wessels beknopt en Bredero zeer uitgebreid. Een derde inbreng is die van Mayke de Jong in *Tijdschrift voor Geschiedenis*¹⁶ Zij is vooral geïnteresseerd in de vraag welke invloed militaire confrontaties, in dit geval de strijd tegen de Saksen, hebben op de definitie van het ware christendom.

¹⁶ Mayke de Jong. *Het woord en het zwaard. Aan de grenzen van het vroegmiddeleeuwse christendom*. In: *Tijdschrift voor geschiedenis, themanummer religie en geweld*. Jaargang 118 nr.3. (Assen 2005) blz. 464-482.

Daarbij het gaat het vooral niet om wat men op grond van de geschiedenis thans als het ware christendom beschouwd (is het christendom eigenlijk een militante en gewelddadige religie) maar om hoe deze discussies in het verleden werden gevoerd. Om de leesbaarheid van deze scriptie, ook voor minder ingevoerden te verhogen, eerst in ‘kort bestek’ maar binnen het kader van deze scriptie toch tamelijk uitvoerig, een beschrijving van de episode van de Saksenoorlogen en haar voorgeschiedenis.

Ondanks dat de verspreiding van het christendom de eerste vier eeuwen bijna uitsluitend beperkt was gebleven tot binnen de contouren van het oude Romeinse rijk, maakten in de vierde eeuw ook de rond de Donau levende West-Goten kennis met het christendom zij het in de Ariaanse vorm.¹⁷ Via de West-Goten kwamen ook andere volkeren zoals de Vandalen, de Bourgondiërs, de Longobarden en de Oost-Goten in contact met het christendom. Deze volkeren trokken in het begin van de vijfde eeuw westwaarts de oude Romeinse gebieden binnen (grote volksverhuizing) vestigden zich daar en verdreven tenslotte in 476 de laatste West-Romeinse keizer. In de steden in dit gebied was het Katholieke christendom al geworteld. Rond 500 wist de bisschop van Reims, Remigius, de nog heidense Frankische koning Clovis te winnen voor het Katholicisme. Na een overwinning op de Alemannen liet Clovis zich dopen. En in navolging van hem de edellieden van het Frankische rijk. Dat Clovis koos voor het Katholieke en niet voor het Ariaanse christendom is van niet geringe betekenis. Waarschijnlijk lagen daaraan niet zozeer theologische argumenten ten grondslag maar veeleer politieke. De keuze voor het Katholicisme leverde hem de steun op van de Oost-Romeinse keizer en de sympathie van de Romeinse bevolking van de gebieden waarover hij heerste. Clovis en zijn opvolgers hadden zo een stabiele machtsbasis om het rijk uit te breiden.

Vanaf het eind van de 7^e eeuw steken Ierse en later Engelse monniken de Noordzee over om de Germaanse stammen benoorden het Frankische rijk en grotendeels ook ten noorden van het

¹⁷ Arianisme naar de priester Arius, begin 4e eeuw. In tegenstelling tot het Katholieke Christendom dat de wezensgelijkheid van God de Vader en God de Zoon benadrukt, ziet het Arianisme Christus als eerste scheepsel. Een soort tussenwezen dat niet van voor alle tijden is.

vroeger door de Romeinen bezette gebied, voor het christendom te winnen. Wessels onderscheidt hier twee methoden, kortweg te verdelen in de methode van Paus Gregorius de Grote (ca. 540 – 604) en in diens geest, want geen tijdgenoten, Willibrord (658 – 739) enerzijds en die van Bonifatius (672, 674 of 675 – 754) anderzijds. Bonifatius wilde de godsdienst die hij aantrof afschaffen. Hij verwoestte de heidense heiligdommen. Bij het Hessische Geismar liet Bonifatius in 724 een oude, aan Donar gewijde eik omhakken in aanwezigheid van duizenden opgewonden heidenen. Hij deed dat om te bewijzen dat het geloof in de almacht van de god Donar een vergissing was. Toen de enorme eik op de grond viel en Bonifatius ongedeerd bleef, erkenden de heidenen de superieure macht van de christelijke god en kwamen in horden om gedoopt te worden.

Willibrord, gebruikte soms dezelfde methode als Bonifatius. Zo is van hem bekend dat hij op Walcheren een afgodsbeeld heeft vernietigd. Vaker werkte hij echter meer in de geest van Gregorius de Grote die aan de monnik Augustinus die hij in 596 naar Engeland stuurde met de opdracht “van Angelen engelen te maken” de instructie mee gaf om datgene van de andere religie te behouden wat niet direct in strijd met het evangelie was. De Engelse monnik Beda Venerabilis (672/673 - 735) geeft de instructie van Gregorius als volgt weer: “Daarom, wanneer gij (boodschapper abt Mellitius) met Gods hulp onze meest vereerde broeder Bisschop Augustinus bereikt, wensen wij dat U hem informeert dat we nauwkeurig aandacht gegeven hebben aan de zaken van de Engelsen en tot de conclusie gekomen zijn dat de tempels van de afgoden in dat land onder geen voorwaarde verwoest moeten worden. Hij moet de afgoden vernietigen, maar de tempels moeten met heilig water besprenkeld worden, altaren opgezet en relieken erin gelegd. Want als deze tempels goed gebouwd zijn, moeten zij van duivelaanbidding gereinigd worden en aan de dienst van de ware God toegewijd. Op die manier hopen wij dat de mensen, als zij zien dat hun tempels niet verwoest zijn, misschien de afgodendiensten opgeven en de ware God aanbidden. En aangezien zij de gewoonte hebben om vele ossen aan de duivels te offeren, laat een ander soort plechtigheid in de plaats daarvan gesteld worden, zoals een gewijde dag of feesten van de heilige martelaren, wier relieken daar

worden bewaard”.¹⁸ Wessels concludeert dan: “In de geschiedenis van de vroege kerstening is dus sprake van verschillende attitudes. De één meer die van ‘Christus tegen de cultuur’, en de andere meer die van ‘Christus als transformeerder van de cultuur’.”¹⁹

Het is een belangrijk gegeven dat Willibrord, Bonifatius en andere gesteund werden door de Frankische heersers die hoopten dat de kerstening van de noordelijke Germaanse stammen zo hun invloed en rijk ook noordwaarts zouden kunnen uitbreiden. Zonder die steun hadden ze hun werk waarschijnlijk niet kunnen doen. Al vormde deze ook een handicap. De noordelijke Germaanse stammen waren niet van zins hun zelfstandigheid ten opzichte van de Franken op te geven en bezagen dus de door de Franken gesteunde missionarissen met wantrouwen. Het is daarom dat de missionarissen niet alleen actieve steun zochten van de Frankische vorsten, maar deze ook vroegen en ontvingen van de Paus. Feit is dat de uitbreiding van het gekerstende Europa hand in hand ging met de uitbreiding van het Frankische rijk.

Dat christelijke Frankenrijk dat onder Clovis begonnen was, werd drie eeuwen later voltooid door Karel de Grote (742-814) toen hij in 800 door de Paus tot Keizer werd gekroond. Karel regeerde sinds de dood van zijn vader Peppijn in 768 samen met zijn broer Karloman en vanaf de dood van Karloman in 771 als alleenheerser over het Frankische rijk. Karel liet zich tijdens de maaltijden onder meer voorlezen uit ‘De stad Gods’ van kerkvader Aurelius Augustinus, een werk dat hem inspireerde tot de verdere vervolmaking en uitbreiding van zijn rijk. Karel droomde van een groot christelijke rijk onder zijn wereldlijke leiding en onder de geestelijke leiding van de Paus. Hij zag zichzelf als ‘defensor ecclesiae Romanae’ en rekende het tot zijn taak om nog heidense gebieden buiten zijn rijk te veroveren en te doen kerstenen. Karel de Grote is een figuur die nog steeds tot de verbeelding spreekt. Google “Karel de Grote” en je vindt zo’n 16000 links in het Nederlands. Eén daarvan www.kareldegrote.nl brengt je naar een site met afstammingsreeksen van Karel. Vele Vlaamse en Nederlandse familienamen van

¹⁸ Beda Venerabilis in: Anton Wessels. *Kerstening en ontkerstening van Europa. Wissewerking tussen evangelie en cultuur*. (Baarn 1994) blz. 23.

¹⁹ Anton Wessels. *Kerstening en ontkerstening van Europa. Wissewerking tussen evangelie en cultuur*. (Baarn 1994) blz. 24.

enige betekenis blijken van Karel de Grote af te stammen: Oud minister van defensie Joris Voorhoeve en zowel Willem Alexander als Maxima, al worden de afstammingsreeksen van deze laatsten als wankel gekenschetst. Ook in zijn tijd werd Karel als een bijna magische figuur gezien. Het moet een met recht vorstelijke verschijning zijn geweest. We laten Einhard (ca. 770 – 840) aan het woord, een hoveling en geschiedschrijver van Karel: “Karel de Grote was breedgebouwd en fors, lang van postuur, maar ook weer niet bovenmaats: men weet dat zijn lengte zeven keer de maat van zijn voeten bedroeg. Zijn kruin was rond, zijn ogen waren ongewoon groot en levendig, zijn neus iets langer dan gemiddeld. Hij had mooi grijs haar en zijn gezicht was vriendelijk en opgewekt. Daardoor straalde hij een groot gezag en waardigheid uit, zowel zittend als staand”.²⁰ Dat Karels regering in het algemeen en al vanaf 30 jaar na zijn dood toen de titel ‘de Grote’ aan zijn naam werd toegevoegd, zo positief beoordeeld wordt moet mede in het perspectief worden gezien van het feit dat onze bronnen vooral hovelingen van Karel zijn en door het verval van zijn enorme rijk al binnen dertig jaar na zijn dood. Karels’ regering kende echter ook mindere kanten. Hoewel hij vele wetten (capitulatio) uitvaardigde ontbrak een degelijke samenhang en faalde hij in bestuurlijk opzicht vooral door de tekortschietende administratieve organisatie. Zijn oorlogen tegen de Saksen, direct exponent van zijn wereldlijke en religieuze expansiepolitiek zijn een ander aspect van de duistere kanten van Karel. De Saksische stammen verbleven aanvankelijk rond de beneden Elbe, maar trokken in de 8^e eeuw richting het zuiden en westen waarbij ze, al tijdens de regering van Peppijn, de grenzen van het Frankische rijk overschreden. Tegenactie was dus noodzakelijk. In eerste instantie koos men voor dezelfde aanpak als bij andere Germaanse volkeren. Waar deze aanpak bij andere volkeren succesvol was gebleken faalde deze bij de Saksen. Bredero schrijft dit toe aan de grote etnische verscheidenheid tussen de diverse Saksische stammen waardoor een centraal gezag ontbrak. Dit ontnam de Franken de kans om, zoals eerder bij andere volkeren, na de overwinning bij de kerstening een koninklijk voorbeeld te stellen waarna de rest vanzelf zou volgen. Toen Karel in 772 voor het eerst tegen

²⁰ Einhard. *Het leven van Karel de Grote*, vertaald en toegelicht door Patrick de Rynck. (Amsterdam 1999).

de Saksen ten strijde trokken lieten de meetrekkende geloofspredikers een centraal heiligdom van de Saksen, gevormd door bomen die zij beschouwden als zuilen van de wereld, verwoesten om, gelijk Bonifatius dat al deed, zo aan de Saksen duidelijk te maken dat de god van de Christelijke Franken machtiger was dan de door hen vereerde goden. Een jaar later echter sloegen de Saksen terug met de verwoesting van het klooster Fritzlar (25 km onder Kassel, in midden Duitsland). Karel antwoordde met een nieuwe veldtocht waarbij de inzet was om tegen de Saksen te strijden totdat zij zouden zijn overwonnen en zich zouden laten kerstenen, dan wel volledig zouden zijn uitgeroeid. Daarmee kreeg de oorlog volgens Bredero het karakter van een heilige oorlog.²¹ Maar Karels' blik kon niet uitsluitend worden gericht op de problemen met de Saksen. Onderwijl was zijn aandacht eveneens nodig voor opstanden in Lombardije en Venetië in 774 en tegen de oprukkende Saracenen in 778. Dat gaf de Saksen de kans om, onder leiding van hun leider Widukind opnieuw tegen de Franken te strijden. Ze trokken op en verwoestten Frankische nederzettingen tot bij Koblenz. Ook de monniken van het beroemde klooster Fulda, waar Bonifatius begraven lag moesten vanwege de oprukkende Saksen hun klooster verlaten, daarbij de resten van Bonifatius met zich meenemend. Karel, klaar met zijn besognes in het zuiden, sloeg wederom hard terug, overwon de Saksen en dwong Widukind in 785 zich te laten dopen onder de belofte van kwijtschelding van straffen en lijfsbehoud. Karel bood ter bevestiging van deze belofte gijzelaars aan en trad bij de doop van Widukind op als peetvader wat hem verplichtte Widukind eervol te behandelen.

Dat bij de geweldadige onderwerping en kerstening van de Saksen weinig diepgang kon zitten in het bekeringsproces als zodanig, laat zich raden. Het ging Karel vooreerst om het oplossen van het probleem dat de opstandige Saksen veroorzaakten en de integratie van dit lastige volk in zijn Frankische rijk. Hij maakte daarbij gebruik van allerlei middelen die wij in onze tijd wellicht 'genocide' en 'etnische zuivering' zouden hebben genoemd. Karel deporteerde vanaf

²¹ Adriaan H. Bredero. *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op twaalf eeuwen christendom*. (Kampen 2000) blz. 151. Mayke de Jong is het hier kennelijk niet mee eens wanneer zij in haar artikel (zie noot 15) schrijft: "Ging het om een 'heilige oorlog'? Als men daaronder een oorlog verstaat die werd gevoerd met het welbewuste en uitdrukkelijk geformuleerde oogmerk om het christendom te verbreiden en het heidendom te bestrijden, dan is het antwoord negatief."

782 massaal overwonnen Saksen vanuit hun oorspronkelijke habitat en verspreidde ze over Frankische gebieden om zo de kracht van hun opstandigheid te neutraliseren. Het dieptepunt was, eveneens in 782, het zogenaamde ‘bloedbad van Verden’ waarbij 4500 Saksen terecht werden gesteld, al zijn sommige historici van mening dat getal en gebeurtenis sterk zijn overdreven. Aangezien de bronnen uitsluitend aan Frankische zijde liggen mag er echter wel vanuit worden gegaan dat het er hoe dan ook niet zachtzinnig aan toe ging. In 785 toen Karel meende de Saksen definitief overwonnen te hebben vaardigde hij een door Bredero ‘draconisch’ genoemde wet uit, de ‘Capitulatio de partibus Saxoniae’ “Daarin werd de doodstraf gesteld op doopweigering, op samenzwering tegen de Christenen, op verwoesting van kerkgebouwen, trouwbreuk jegens de koning, op lijkverbranding, [...] vergrijpen tegen verplichtingen tienden af te dragen aan kerken en kloosters, alsmede op het niet naleven van de voorschriften van de veertigdaagse vasten”.²² Mayke de Jong constateert nog een andere reden dat Karel zo gespitst was op de doop: De Saksen werden in Frankische kringen als een trouweloos volk gekenschetst. “Wat de Saksen herhaaldelijk braken dat was hun *fides* – een complex begrip dat zowel trouw, geloof als eed kan betekenen. De eed werd in de loop van Karels bewind steeds belangrijker als een middel tot interne politieke cohesie. In 789 werd voor het eerst bepaald dat alle vrije mannen van twaalf jaar en ouder een eed van trouw aan de vorst moesten zweren, de eerste van een reeks Koninklijke verordeningen van dit soort. Ook in het conflict met de Saksen won de eed als garantie van duurzame vrede aan belang. Uiteraard was dan de doop een *conditio sine qua non*, want met niet-Christenen kon men geen eden zweren en was er ook geen echte trouw”.²³

De weinig subtiele behandeling die de Saksen van Karel ondervonden brachten hen er in 792-793 opnieuw toe in opstand te komen. Nu speelde de strijd zich meer af in het mondinggebied van Elbe en Aller maar sloeg ook over naar de Beieren. Koos Karel aanvankelijk ook in deze

²² Adriaan H. Bredero. *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op twaalf eeuwen christendom*. (Kampen 2000) blz. 151.

²³ Mayke de Jong. *Het woord en het zwaard. Aan de grenzen van het vroegmiddeleeuwse christendom*. In: Tijdschrift voor geschiedenis, themanummer religie en geweld. Jaargang 118 nr.3. (Assen 2005) blz. 471.

strijd voor dwang, geweld en repressie, vooral na 796 zag hij in, ingefluisterd door zijn hoveling en adviseur Alcuin (735 – 804), tevens een belangrijke bron voor deze periode, dat de oude methode van Gregorius de Grote en Willibrord politiek beter zou werken en een kwalitatief veel betere kerstening tot gevolg zou hebben. Mayke de Jong constateert dat juist ook door de Saksenoorlogen en de incorporatie van vreemde, niet Frankische, volkeren er een verschuiving heeft plaatsgevonden in het zelfbeeld van de Franken en hun Frankenrijk. Eerst was het rijk etnisch gedefinieerd. Later vormde de rechtvaardige verbreiding van het christendom als mede de opname en integratie van andere volkeren in het rijk als legitimatie voor de strijd tegen andere volkeren. Hierdoor beschouwden ook de Franken en hun leiders met verloop van tijd het rijk als ‘*populus christianus*’.

Ik heb zo uitvoerig stil gestaan bij de Saksenoorlogen en hun voorgeschiedenis omdat ik, met name op de verschillende benaderingswijze bij de kerstening in Europa, als ook op de verwevenheid daarvan met de politieke situatie, in deel 2 van de scriptie uitvoerig terug zal komen. Maar er is ook die andere reden die haar met de vraagstelling van dit deel van de scriptie verbindt. Hoe coherent bovenstaande weergave van de geschiedenis ook mag overkomen, zij heeft slechts een smalle basis. De Saksen en andere Germaanse volkeren schreven niet. Keizer Karel zelf schreef niet. Het waren een aantal beperkte bronnen waaronder de genoemde Alcuin en Einhard die ons venster zijn op deze geschiedenis. En dit weer gefilterd door, in dit geval, Bredero, de Jong en Wessels. Door de Frankische bronnen kunnen we wellicht iets zeggen over de door de Jong geconstateerde verschuiving in het Frankische eigenbeeld. Over de juistheid van moment en omvang van gebeurtenissen weten we echter niets. Als Alcuin in een brief aan Karel zijn kritiek op de afgedwongen kerstening van de Saksen formuleert, begint hij met een lofrede: “aan Karel, koning van Germanië, Gallië en Italië, meest excellente en vrome heer [...] degene die volkeren onderwerpt en ze tot God brengt: hiervoor zal de koning bij het laatste Oordeel in veelvoud worden beloond. Hij

heeft ook hard gewerkt voor de redding van de Saksen, maar de goddelijke uitverkiezing is dit volk, dat vasthoudt aan zijn verderfelijke gewoonten [...], nog steeds ontgaan”.²⁴ Wie zijn kritiek zo inleidt, voelt zich kennelijk niet vrij en de betrouwbaarheid van hetgeen hij aan het papier toevertrouwt is daarmee betrekkelijk. Zulk taalgebruik klinkt ons nog bekend in de oren als de retoriek waarmee Chinese- en Sovjetleiders werden besproken. Geen weldenkend mens die daar een woord serieus van nam. Als we de regels van de journalistiek zouden toepassen zijn Alcuin en Einhard als bronnen voor feitelijke gebeurtenissen volstrekt onvoldoende. De journalistiek stelt zichzelf immers tot regel dat een nieuwsfeit bevestigd moet zijn door twee onafhankelijke bronnen. Nu is het alsof onze enige informatie over het derde rijk, inclusief Holocaust, afkomstig is van Goebbels en Himmler, al doe ik Einhard en Alcuin natuurlijk groot onrecht met deze vergelijking. Feit blijft dat de bronnen over deze periode beperkt en eenzijdig zijn en dus ook als zodanig moeten worden gebruikt en geïnterpreteerd. Toch zien wij Karel niet als een soort Hitler of Stalin. Van kinds af aan wordt hij ons gepresenteerd als de leider van de middeleeuwen die de mensheid uit het moeras van wanorde trok en een groot, goed georganiseerd rijk opbouwde met een (feodale) structuur die tot aan de Franse Revolutie het maatschappelijk beeld zou bepalen. Karel toch als de vader van Europa aan wie Jan en alleman zijn afstamming wil linken. Zijn leven en streven spreken nog steeds tot onze verbeelding. Zelfs de Saksen hadden binnen 100 jaar na Karels' dood al een verrassend gunstig beeld van hem. We laten Mayke de Jong aan het woord als ze een anonieme auteur, bijgenaamde ‘de Saksische dichter’ citeert: “Denk aan alle volkeren die Karel de Grote onderwierp en waarvan de Romeinen niet eens de naam wisten, zegt hij [de dichter], en je bent genezen van je bewondering voor de antieke geschiedenis. Deze dichter was een Saks, zoals blijkt uit zijn visie op het Laatste Oordeel. Daar speelde Karel uiteraard een heldenrol. Hoeveel zielen had deze vorst niet gered toen hij de Saksen tot het christendom bekeerde! Voor zijn geestesoog zag de dichter Petrus die de bekeerde joden naar Gods troon leidde, Paulus die hetzelfde deed voor de *gentes*; Andreas leidde de Grieken,

²⁴ Mayke de Jong, *Het woord en het zwaard. Aan de grenzen van het vroegmiddeleeuwse christendom*. In: Tijdschrift voor geschiedenis, themanummer religie en geweld. Jaargang 118 nr.3. (Assen 2005) blz. 477.

Johannes de kerken van Azie, Mattheus de Ethiopiërs en Thomas de Indiërs. En dan, tenslotte, kwam het gezelschap waartoe hij zelf hoopte te behoren: de juichende Saksen, aangevoerd door Karel de Grote, hun redder.”²⁵

Is daarmee bovenstaande geschiedenis niet meer dan een legende waarmee we ons kunnen amuseren? Dat raakt aan de vraag van deel II van de scriptie en geeft ons de tegenwoordig alom populaire ‘cliffhanger’ waarmee ik dit deel wil besluiten.

²⁵ Mayke de Jong. *Het woord en het zwaard. Aan de grenzen van het vroegmiddeleeuwse christendom*. In: Tijdschrift voor geschiedenis, themanummer religie en geweld. Jaargang 118 nr.3. (Assen 2005) blz. 481.

Deel II:

Hebben gebeurtenissen en feiten uit het verleden nog enige zeggingskracht voor heden en toekomst of zijn het niet meer dan onderwerpen voor themaparken en musea waar wij er ons over kunnen verwonderen en mee kunnen amuseren?

Voor de beantwoording van bovenstaande vraag gaan we terug naar de periode van de kerstening van de Nederlanden c.q. naar Willibrord (zeer uitvoerig) en Bonifatius (wat beknopter). Deze periode is daarom interessant omdat deze geplaatst in het licht van onze tijd, waarin volgens sommigen de ontkerstening van onze streken nagenoeg voltooid is, wellicht nuttige informatie kan verschaffen, niet alleen om onze tijd beter te kunnen analyseren, maar ook om elementen te vinden die wellicht de zaak van het christelijk Europa ten goede kunnen keren. Zo dit het geval mocht blijken te zijn, is daarmee ook de tweede scriptievraag beantwoord. Maar daarmee lopen we op de zaken vooruit.

Willibrord

Soms heb je het geluk om belangrijke broninformatie antiquarisch te kunnen krijgen en dat geluk had ik toen ik een uitgave uit 1995 met de vertalingen van boek V het 10^e en 11^e hoofdstuk van de “*Historia ecclesiastica gentis Angelorum*” van Beda Venerabilis en het “Leven van aartsbisschop Sint Willibrord” van Alcuin²⁶ in handen kreeg. Het is een uitgave van het Aartsbisdom Utrecht bij gelegenheid van het 1300 jarig bestaan van het bisdom in 1995. In dit kleine boekje zijn bijna alle bronnen over Willibrord verzameld want ook de aan hem zelf toegeschreven tekst op het novemberblad van zijn kalender, is er in opgenomen. Het is maar een korte tekst maar deze verschaft bijzonder veel informatie: “In de naam des Heren. Clemens Willibrordus kwam in het jaar 690 sinds de menswording van Christus over zee in Francia, en in de naam van God werd hij in het jaar 695 sinds de menswording van Christus,

²⁶ Alcuin. *Leven van aartsbisschop Willibrord* en Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Angelorum*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door dr. P. Bange. (Utrecht 1995)

ofschoon onwaardig, in Rome door de apostolische man, heer paus Sergius, tot bisschop gewijd. Nu echter, in de naam van God, leeft hij in het jaar 728 sinds de menswording van onze heer Jezus Christus. In Dei nomine feliciter”²⁷ Twee data dus die belangrijke momenten markeren in het leven van Willibrord. Maar om meer te weten te komen over de herkomst van de intenties van deze heilige, aartsbisschop en monnik, moeten we terug naar het toenmalige koninkrijk Northumberland, gelegen in het Noordwesten van Engeland, tegen Schotland aan. Daar werd in 658 Willibrord geboren²⁸. Zijn vader was volgens Alcuin van Saksische afkomst en Wilgils genaamd.²⁹ Over zijn moeder weten we niets. Niet ongebruikelijk. Als het om de beschrijving van heiligenlevens gaat “laten hagiografen de echtgenote voortijdig sterven waardoor het huwelijk als storende factor in het heiligenleven wordt geëlimineerd.” Aldus Laurent Nouwen in zijn lezenswaardige boekje “Willibrord een heilige diplomaat of een diplomatieke heilige.”³⁰

In dit licht lezen we aldus de volgende mededeling van Alcuin: “Want de eerbiedwaardige man Wilgils, [...] trad alleen daartoe door Gods voorzienigheid in het huwelijk, opdat uit hem zulk een nageslacht zou voortkomen ten voordele van vele volkeren.”³¹ Alcuin voert de moeder nog wel ten tonele vanwege een voorspellende droom die zij zou hebben gehad: “En zo zag zijn vrouw (de vrouw van Wilgils - BJvG), de moeder van de zalige vader Willibrord, midden in de stilte van de nacht een hemels visioen in haar slaap. Het kwam haar voor alsof ze aan de hemel de nieuwe maan zag, die groeide tot zij de volle maan leek te zijn. Toen zij ingespannen hiernaar keek, viel deze plotseling in haar mond. Nadat ze deze had ingeslikt, werd haar binnenste met glans vervuld. Na het ontwaken was zij zeer bevreesd en vertelde

²⁷ Alcuin. *Leven van aartsbisschop Willibrord* en Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Angelorum*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door dr. P. Bange. (Utrecht 1995) blz. 9.

²⁸ Bredero noemt 657 of 658 als Willibrords geboortjaar en is dus niet zeker. Met verdere dateringen zullen we echter zien dat hij voor 658 als geboortedatum kiest en Willibrord op twintigjarige leeftijd dus in 678 naar het Ierse klooster Rathmelsigi (Nouwen/Jelsma) of Rath Melsighi (Bredero). Omdat ik al eerder 658 als geboortjaar genoemd heb, hou ik 658 aan. Zo nu en dan zal dit conflicteren met data door anderen genoemd

²⁹ Alcuin. *Leven van aartsbisschop Willibrord* en Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Angelorum*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door dr. P. Bange. (Utrecht 1995) blz. 33.

³⁰ Laurent J.M.Nouwen. *Willibrord. Een heilige diplomaat of een diplomatieke heilige*. (Tielt 1993)

³¹ Alcuin. *Leven van aartsbisschop Willibrord* en Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Angelorum*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door dr. P. Bange. (Utrecht 1995) blz. 34.

haar droom aan een vrome priester; deze vroeg haar of ze in de nacht waarin ze het visioen kreeg, op de gebruikelijke wijze met haar man gemeenschap had gehad, en nadat ze dit bekend had, antwoordde hij: de maan, die je van nieuw naar vol zag groeien, is de zoon die je in die nacht hebt ontvangen; hij zal met het licht der waarheid de donkere dwalingen der duisternis verdrijven en waar hij gaat, begeleid door het schijnsel van het hemelse licht, zal hij zijn volmaaktheid laten zien en hij zal de ogen van velen op zich richten, door de schittering van zijn faam en de schoonheid van zijn levenswandel.”³² Verder zijn er geen mededelingen over de moeder van Willibrord. We weten dus ook niet wat moeder er van vond toen vader Wilgils Willibrord in 664 op zesjarige leeftijd, onderbracht als oblaat in de Benedictijns georiënteerde abdij van Ripon onder de rook van York. Nouwen maakt ons attent op een interessante polemieek welke juist in de tijd dat Willibrord zijn entree maakt in Ripon haar hoogtepunt vond in een door koning Oswiu van Northumberland in Withby bijeengeroepen synode. Een polemieek die wel eens heel bepalend kan zijn geweest voor de karaktervorming van Willibrord en voor zijn latere werk in de Lage Landen.

Wat was de kwestie: In het Engeland van de 7^e eeuw was sprake van twee kloosterobservanties. De Ierse en de Romeinse. Het Ierse christendom in gang gezet door Sint Patrick in het midden van de 5^e eeuw, had zich ongestoord door Romeinen of volksverhuizingen in een eigen richting kunnen ontwikkelen. Er waren een groot aantal kloosters gesticht met een harde tucht, grote armoede en strenge onthouding. Er was veelvuldig nachtgebed en boetedoening tot en met zelfkastijding. Bezit werd afgewezen en wat men ontving gaf men zoveel mogelijk door aan de armen. In deze harde levenswijze werden ze geïnspireerd door de Ierse monnik Columba (521-597). Een belangrijk onderdeel van de Ierse ascese, ontleend aan het leven van Columba, was de zogenaamde ‘peregrinatio’. Dit begrip, ontleend aan de in het oud Ierse recht voorkomende bepaling van ballingschap bij

³² Alcuin. *Leven van aartsbisschop Willibrord* en Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Angelorum*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door dr. P. Bange. (Utrecht 1995) blz. 34.

zware misdrijven (Bange³³) werd door de monniken overgenomen als vrijwillige ballingschap voor Christus, meestal gepaard gaande met prediking en missiewerk.

De Romeinse observantie was gebaseerd op de regel van Benedictus van Nursia (470-547) en bracht een heel wat soepeler regel met zich mee. In tegenstelling tot de Ierse observantie met zijn peregrinatio, kende en kent de Benedictijnse regel de ‘stabilitas loci’ een levenslange gebondenheid aan één klooster (Nouwen). In Engelse Northumberland, aanvankelijk gekerstend door voornoemde Columba (Nouwen) was een meer Romeinse wind gaan waaien met de komst van onder andere de Benedictijnse monnik Augustinus (geboortedatum onbekend sterfdatum 604/605. Uiteraard niet te verwarren met de grote kerkvader). Deze was in 596 tezamen met 39 andere monniken rechtstreeks gezonden door Paus Gregorius de Grote (540-604) om de in Engeland wonende heidenen te bekeren, maar niet minder om de Ierse invloeden meer in een Romeinse richting om te buigen. Spanningen konden niet uitblijven, zeker waar zowel de Ierse als de Romeinse observantie in één klooster met elkaar wedijverden. De kwestie waaraan volgens Nouwen “in feite meer een historisch gegroeid mentaliteitsverschil tussen Kelten en Angelsaksen dan een diepzinning theologisch dispuut ten grondslag lag, (beperkte) zich in de praktijk tot een drietal pietluttige kwesties. Dat waren: de datering van Pasen, de rituelen bij doop en mis, alsmede de vorm van de kruinschering.”³⁴ De spanning liep echter flink op. Zover dat de abt van Willibrords klooster Ripon Wilfried of Wilfrid, zijn monniken in 661, dus drie jaar voor de komst van Willibrord voor de keus stelde de Romeinse richting te volgen ofwel te vertrekken. Een aantal bleef, een aantal vertrok (Nouwen) maar de problemen waren daarmee wellicht het klooster maar zeker niet de Angelsaksische wereld uit. Om het geschil voor eens en voor altijd te beslechten, riep de al genoemde koning Oswiu in 664 de synode van Withby bijeen. Beide partijen stuurde hun vertegenwoordigers. De Ierse observantie stuurde bisschop Colman van Iona en de Romeinse de al genoemde Wilfried van Ripon, Willibrords abt. De partijen stonden pal voor hun

³³ Alcuin. *Leven van aartsbisschop Willibrord* en Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Angelorum*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door dr. P. Bange. (Utrecht 1995) blz. 36 voetnoot 13.

³⁴ Laurent J.M. Nouwen. *Willibrord. Een heilige diplomaat of een diplomatieke heilige*. (Tielt 1993) blz 47

standpunt en daarmee recht tegenover elkaar. Het was dus uiteindelijk de koning die moest beslissen. Deze liet zich aldus Nouwen leiden door een “antropomorfe voorstelling van God en zijn heiligen. (...) God en zijn helpers zouden in zijn voorstelling van zaken vergoeden en vergelden wat hen werd aangedaan.”³⁵ Om dit te illustreren haalt Nouwen Weiler aan die de gedachtegang van koning Oswiu als volgt weergeeft: “Mocht de heilige Columba boven Sint Pieter, aan wie de Heer de sleutels van het hemelrijk had toevertrouwd, worden geplaatst? Dat argument maakte indruk op de koning. Had Columba een gelijk gezag als Sint Pieter ontvangen? Zo neen, dan hield hij (de koning) het bij Petrus, om niet het risico te lopen bij het aankloppen aan de hemelpoort te worden afgewezen. Alle aanwezige groten van het koninkrijk volgden de koning in zijn gevoel en namen de Romeinse rekenwijze (inzake Pasen) aan. Ook op het andere twistpunt, dat van de kruinschering, moest Colman het onderspit delven.”³⁶

Dit alles speelde toen Willibrord nog maar zes was. Kennelijk zijn met de jaren de scherpe kantjes er wat vanaf gegaan, want uit de verdere levensloop van Willibrord kunnen we opmaken dat hij zowel de Ierse als de Romeinse ideeën tot een werkbare synthese wist te verenigen.

In de loop van 678 op twintigjarige leeftijd verlaat Willibrord dus Ripon en vertrekt naar Ierland, naar het klooster Rathmelsigi. Volgens Alcuin vanuit het verlangen naar een nog strenger leven (denk nog even aan de hiervoor beschreven polemieken) en “ook omdat hij gehoord had dat in Ierland de wetenschap bloeide en hij tevens aangespoord werd over wat verteld werd over de leefwijze van een aantal heilige mannen vooral van de allerzaligste vader en bisschop Egbert, die bijgenaamd werd ‘de heilige’, en ook van Wigbert, de eerbiedwaardige man en priester.”³⁷ Het is naar we mogen aannemen in Rathmelsigi dat Willibrord tot priester werd gewijd. Want na een 12 jarig verblijf in dit klooster, op zijn

³⁵ Laurent J.M. Nouwen. *Willibrord. Een heilige diplomaat of een diplomatieke heilige*. (Tielt 1993) blz 48

³⁶ Idem blz. 48-49 citaat: Weiler, A.G. *Willibrords Missie*. (Hilversum 1989)

³⁷ Alcuin. *Leven van aartsbisschop Willibrord* en Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Angelorum*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door dr. P. Bange. (Utrecht 1995) blz. 36.

drieëndertigste levensjaar (de vergelijking met Christus dringt zich op) “groeide [...] steeds meer de vlam van het geloof in het hart van deze voortreffelijke man, zodat het hem te weinig scheen dat hij zich alleen ten bate van zichzelf inspande voor een heilig kloosterleven, als hij niet ook anderen door de waarheid van zijn prediking tot voordeel was.”³⁸ Willibrord vertrok in 690 met elf metgezellen naar Frisia en het was gewoonte dat men slechts priesters ter prediking in den vreemde uitzond. Bredero draait het zelfs om: “Ierse monniken ontvingen in die tijd slechts de priesterwijding als zulks nodig bleek voor het vervullen van een hen opgedragen functie of taak. Daaronder viel tevens de peregrinatio.”³⁹ Alhoewel de historiografie er van uit gaat dat Willibrord de (geestelijk) leider van de overige 11 was maakt Jelsma ons attent op het interessante feit dat niet Willibrord de voor de kerstening noodzakelijke bisschopswijding ontvangen had (na de doop moest er immers op zeker moment ook gevormd worden) maar een andere metgezel, namelijk Suidbert die speciaal naar Engeland reisde om van de al genoemde aartsbisschop Wilfried van Ripon tot bisschop gewijd te worden. Volgens Bredero zijn er aanwijzingen dat Willibrord reeds tot bisschop zou zijn gewijd⁴⁰ maar dat is dan in tegenstelling tot wat Willibrord zelf schrijft op het novemberblad van zijn kalender en ook in tegenstelling tot Bredero’s eigen mededeling dat Willibrord later tot bisschop werd gewijd omdat de Frankische hofmeier Pepijn II geen genoegen nam met de wijding van Suidbert maar een wijding door de paus verlangde.⁴¹

Na een voorspoedige reis landt Willibrord met zijn metgezellen in de monding van de Rijn. Het moet hier gaan om de toenmalige Rijnmonding, die van de Oude Rijn nu bij Katwijk of destijds misschien bij Oegstgeest of Wassenaar (de meningen zijn verdeeld). Ik ben er uit nieuwsgierigheid eens gaan kijken maar dat is op een deceptie uitgelopen. Geen romantiek te bespeuren, maar een door het Hoogheemraadschap Rijnmond gecultiveerd kanaal met een waterkering en gemaal. Zelfs niet het kleinste gedenkteken dat hier ruim 1300 jaar geleden, in

³⁸ Alcuin. *Leven van aartsbisschop Willibrord* en Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Angelorum*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door dr. P. Bange. (Utrecht 1995) blz. 37

³⁹ Adriaan H. Bredero. *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op twaalf eeuwen christendom*. (Kampen 2000) blz. 116.

⁴⁰ Idem blz. 117

⁴¹ Idem 120.

het toch zo christelijke Katwijk, de kerstening van de lage landen in casu de Friezen begonnen is.

Dit is dan het moment om ons nader te verdiepen in de Friezen (we beperken ons tot de Friezen omdat dat in die periode de belangrijkste bevolkingsgroep van de lage landen was) en in wat Willibrord over de Friezen wist. Voor informatie terzake wenden wij ons tot Jelsma⁴² die aan beide vragen aandacht besteedt.

Wat wisten de Friezen:

Als we ons de Friezen voorstellen als een indianenstam in het Amazonegebied, welke neiging we als gevolg van het onderwijs op de lagere en middelbare school wellicht zouden kunnen hebben, maken we een ernstige fout. De Friezen waren zeker geen geïsoleerd volk zonder contact met andere volken en beschavingen. Zij leefden van visvangst, jacht, schapenteelt en niet in de laatste plaats de handel. Ze woonden temidden van een waterrijk gebied in kleine groepen op terpen en hadden zo natuurlijke havens tot hun beschikking. Zodoende was er een regelmatig verkeer met Engeland en Scandinavië en fungeerde Frisia in feite als doorvoerland (Jelsma). “In de achtste eeuw wordt al melding gemaakt van een kolonie Friese kooplieden in York. Op de markt in Londen kochten Friezen slaven. Zij waren te vinden op de jaarmarkt te Saint Denis bij Parijs. Friezen golden als handelaars bij uitstek. Sinds de zesde eeuw beheersten zij de handel over zee tussen Skandinavië, Engeland en Frankrijk. De Friezen wisten uitstekend, wat zich elders in de wereld afspeelde.”⁴³

Wat wist Willibrord:

We mogen dus aannemen dat Willibrord bij zijn landing mensen aantrof die behoorlijk op de hoogte waren. Hij was ook niet de eerste missionaris die de stap op Friese bodem waagde.

⁴² A.J. Jelsma. *Met het oog op de kerk van morgen. Willibrord en de kerstening van Nederland*. (Bolsward 1990)

⁴³ Idem blz. 15

Twaalf jaar eerder was zijn oude abt Wilfried van Ripon hem al voorgedaan toen hij op doorreis was naar Rome waar hij steun probeerde te vinden voor zijn conflict met zijn koning in Northumberland en met de Franken (Jelsma) al een Winter onder de Friezen verbleef en predikte (Bredero). Ook Willibrords medebroeder Withbert had reeds eerder met toestemming van Radboud onder de Friezen gepredikt. Eigenlijk zou hun beider abt Egbert van Rathmelsigi tezamen met een aantal medebroeders gegaan zijn, maar deze had besloten om vanwege ongunstige voortekenen hier van af te zien. “In zijn plaats ging toen Withbert, die als kluizenaar in Ierland had geleefd en Egbert op deze reis zou vergezellen, naar Frisia. Hij verbleef er slechts twee jaar en keerde nadien onverrichterzake terug. Het was hem niet gelukt Radboud, de koning van de Friezen, te bekeren. De toestemming die deze hem had verleend in zijn gebied te prediken, had Withbert weinig geholpen, omdat hij daarmee geen entree had verkregen bij diens stamgenoten. Voor hen bleef de keuze van Radboud toonaangevend.”⁴⁴

Willibrord was dus op de hoogte van de toestand in het vreemde land waar hij naartoe ging. We moeten bij Willibrords missie dus ook niet denken aan een onbezonnen avontuur maar aan een goed voorbereide missie. Dat Willibrord en de zijnen goed op de hoogte waren en lering hadden getrokken uit de ervaringen van hun voorgangers, mag ook wel blijken uit het feit dat deze zich niet tot Radboud wendde, maar tot Pepijn II (de Middelste), de Frankische hofmeier die uit naam van de Frankische koning (toen Theuderik III) die slechts een representatieve functie had, het Frankenrijk bestuurde om van deze toestemming en steun voor zijn prediking te ontvangen. Van Pepijn II, die Willibrord met alle welwillendheid ontving, doordrongen als hij was dat Willibrords missie onder de Friezen een bruikbaar onderdeel was van zijn streven om de Friezen te integreren in het Frankenrijk, werd Willibrord snel doorgestuurd naar Rome om daar van de Paus steun voor zijn missie te ontvangen en heilige relieken te verkrijgen die hem bij het missiewerk zouden kunnen helpen. Aldus verzekerd van de steun van zowel Pepijn II als de paus keerde hij terug naar de lage landen en nam zijn werk een aanvang. Wie zich de situatie in die tijd enigszins voor kan

⁴⁴ Adriaan H. Bredero. *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op twaalf eeuwen christendom.* (Kampen 2000) blz. 116.

stellen begrijpt dat men zich de reis naar Rome niet als een pleziertochtje voorstellen mag. Willibrord moet daar maanden mee bezig zijn geweest. En toen kon Willibrord echt aan de slag en komen wij bij de vragen: **wat was zijn werkwijze en van waaruit werkte hij.**

Beide vragen zijn niet eenvoudig te beantwoorden. Nouwen situeert Willibrords eerste missiewerk in Taxandrië Het huidige Brabant (of meer precies de streek die nu de Kempen wordt genoemd) en Teisterband, thans de Nederbetuwe of meer precies de streek tussen Vlaardingen en Tiel. Basis was volgens Nouwen waarschijnlijk de burcht Antwerpen⁴⁵ Bredero noemt op basis van Alcuin en Beda plaatsen als Walcheren, Susteren, Echternach, Trier, Waalre en Ruime, al moeten we ons Willibrord blijven voorstellen als een rondtrekkende monnik.⁴⁶ Ook Willibrord koos dus voor de veiligheid van het gebied dat reeds onder invloed was van Pepijn II. “Zijn toeleeg om vervolgens de meer noordelijke Friezen te christianiseren zou parallel gelopen hebben met de successen die Pippijn van Herstal (Pepijn de Middelste bij Bredero - BJvG) en Karel Martel boekten bij hun veroveringstochten. Hoe meer territorium zij de Friezen afhandig wisten te maken, des te groter werd zijn werkterrein.”⁴⁷ In die zin maakten Pepijn II en Willibrord hun belangen dienstbaar aan elkaar. Het is ook in dit licht dat Pepijn II Willibrord in 695 wederom naar Rome stuurt. Zoals al opgemerkt vond Pepijn II het noodzakelijk dat degene die bisschop zou zijn over zijn nieuw overwonnen gebieden, gewijd zou zijn door de Paus. Alcuin verwoordt het allemaal wat mooier en bloemrijker: “Toen de man Gods (Willibrord - BJvG) door heel ijverig de verschillende plaatsen te bezoeken het gevraagde missiewerk had gedaan, en het zaad van het leven door de hoogste genade bevochtigd was, en her en der op de akkers van vele harten door zijn prediking overvloedig was uitgelopen, en omdat de genoemde hertog der Franken (Pepijn II – BJvG) zich verheugde in zijn allerheiligste toewijding en de stralende uitbreiding van Gods woord, dacht hij er met wijs beraad over hem, met het oog op nog meer succes, naar Rome te sturen, om door de toenmalige apostolische heer en zeer heilige man Sergius, gewijd te

⁴⁵ Laurent J.M. Nouwen. *Willibrord. Een heilige diplomaat of een diplomatieke heilige.* (Tielt 1993) blz. 79.

⁴⁶ Adriaan H. Bredero. *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op twaalf eeuwen christendom.* (Kampen 2000) blz. 124.

⁴⁷ Laurent J.M. Nouwen. *Willibrord. Een heilige diplomaat of een diplomatieke heilige.* (Tielt 1993) blz. 79

worden tot de eer van het hoogste priesterschap; zo zou hij, door het ontvangen van de pauselijke zegening en diens mandaat, versterkt door een nog groter vertrouwen, door hem gezonden, terug kunnen keren tot zijn evangelisatiewerk volgens de woorden van de apostel: hoe zal men prediken zonder gezonden te zijn. [...] En zo werd hij op weg naar Rome gestuurd met een eervol gezantschap en geschenken die de apostolische stoel waardig waren.”⁴⁸ Willibrord kwam terug als aartsbisschop van een op dat moment denkbeeldige Friese kerkprovincie. Zijn wijding vormde dus de volgens Pepijn II en de paus benodigde bagage voor de vorming van die Friese kerkprovincie. Over de verdere instructies die paus Sergius aan Willibrord meegaf is niet bekend (Bredero). Of Willibrord zelf onder de indruk was van juist zijn aanstelling tot aartsbisschop mag betwijfeld worden aan de hand van zijn aantekeningen op het novemberblad van zijn kalender. Daar noemt hij zichzelf slechts bisschop. Het vormen van een aartsbisdom rond Utrecht liet naar het zich laat aanzien op zich wachten. Bredero stelt de vraag “of Utrecht beginpunt dan wel eindpunt van de verschillende missiereizen van Willibrord is geweest. Anders gezegd: vertrok Willibrord vanuit Echternach (een door hem in 698 gestichte abdij in het huidige Luxemburg – BJvG) of was Utrecht het vertrekpunt van waaruit hij missioneerde en predikte”⁴⁹ Zo Utrecht al een vaste basis was, dan toch niet eerder dan nadat Pepijn II was overleden en de strijd om zijn opvolging was beslecht ten gunste van zijn bastaardzoon Karel Martel (676 – 741). Juist van die opvolgingsstrijd heeft de Friese koning Radboud in 714 gebruik gemaakt om de door Pepijn II veroverde delen van Frisia weer terug te veroveren. Het is mogelijk in die tijd dat Willibrord zijn aandacht verlegt naar meer Noordelijke streken zoals de Denen. Pas Als in 719 Radboud sterft kan Karel Martel het gebied waaronder Utrecht weer in bezit nemen en kan Willibrord meer definitief zijn werk onder de Friezen voortzetten. Gedurende 5 jaar waren de landen boven de Rijn dus ontoegankelijk voor Willibrord.

⁴⁸ Alcuin. *Leven van aartsbisschop Willibrord* en Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Angelorum*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door dr. P. Bange. (Utrecht 1995) blz. 39.

⁴⁹ Adriaan H. Bredero. *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op twaalf eeuwen christendom*. (Kampen 2000) blz. 123.

Had het voorgaande betrekking op de vestigingsplaatsen en mobiliteit van Willibrord, nu is het tijd om naar zijn methodiek van kerstening nader te beschouwen. Enige informatie hieromtrent verschaft ons Beda maar juist niet terzake Willibrord. Hij verhaalt over twee andere Angelsaksische monniken, beiden Ewald genaamd, die rekening houdend met de politieke organisatie van een volk te werk gingen. Zodoende moeten we Willibrords werkwijze reconstrueren aan de hand van de gangbare werkwijze in die tijd en de summiere berichten die ons over zijn aanpak bekend zijn. Zoals ook andere missionarissen hield Willibrord ernstig rekening met de politieke situatie en organisatie bij zijn kersteningwerk. Dat wil zeggen dat hij allereerst contact zocht met de hoogst geplaatsten en die voor het Christendom probeerde te winnen. Zo verhaalt Alcuin over de gang van Willibrord naar Radboud, die hij (ook hij) niet voor het christelijk gedachtegoed kon winnen en vervolgens onverrichterzake zijn aandacht naar de Denen verlegde. Kennelijk had het geen zin om in lagere regionen van het Friese volk te gaan prediken. Ook bij de Denen had Willibrord geen succes. Alcuin geeft hem een eerzame aftocht door te stellen dat “toen hij (Willibrord) merkte hoe verstokt van zeden zij waren, hoe zij in hun afgoderij opgingen, en geen enkele hoop hadden op een beter leven, keerde hij snel terug naar de door God uitverkoren volken van het rijk der Franken.”⁵⁰ Ook Alcuin onderkent dus dat het kersteningwerk een stuk gemakkelijker gaat als het ondersteund wordt door de geldende machtsverhoudingen. Wellicht kunnen we een en ander het beste illustreren met het gezegde: “wiens brood men eet diens woord men spreekt”. Nouwen verwoordt het (in het algemeen en niet direct aan Willibrord verbonden) aldus: “de kerstening van een volk, wilde zij succesvol verlopen, diende te beginnen aan de top. Was de landsheer al niet in een eerder stadium, hetzij door een wonder zoals bij Constantijn en Clodovech, hetzij door geboorte zoals bij de meeste Karolingers, in het christendom terecht gekomen, dan moest hij in een persoonlijke benadering worden

⁵⁰ Alcuin. *Leven van aartsbisschop Willibrord* en Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Angelorum*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door dr. P. Bange. (Utrecht 1995) blz. 41/42.

overtuigd. Daartoe werd hem gewezen op de onmacht zijner goden alsmede op de achterlijkheid en ondoordachtheid van het heidendom; verder werd hem voorgehouden dat zonder bekering de hellestraffen zijn deel zouden worden in plaats van de eeuwige zaligheid die het christendom hem in het vooruitzicht stelde; tenslotte werd hem niet onthouden hoe andere volkeren, zoals Eddius Stephanus in zijn levensbeschrijving van Wilfried vermeldt, dankzij hun doopsel met een overvloedige oogst en een rijke visvangst waren beloond. Aantrekkelijk voor de te bekeren potentaat was ook de wetenschap dat de katholieke kerk zowel qua inrichting als doctrine evenals hijzelf autocratisch van aard was waardoor een aansluiting bij de kerk zijn positie eerder zou versterken dan verzwakken. [...] Was de opperheer eenmaal over de brug, [...] dan volgden de lagere adel en stamhoofden zonder veel moeite op grond van de door hen gezworen trouw.”⁵¹ Nouwen verwoordt het hier allemaal wat bloemrijk, maar al eerder zagen wij bij Karel de Grote dat die eed van trouw een niet te onderschatten machtsmiddel was.

Wellicht minder dan Bonifatius later, maar ook Willibrord nam soms zijn toevlucht tot het vernietigen van niet christelijke heiligdommen. Doel was niet zozeer om de daarmee gemoeide cultus onmogelijk te maken en ook niet om te provoceren. Dat zou een latere bekering immers alleen maar bemoeilijken. Met het vernietigen van niet christelijke heiligdommen moest worden aangetoond dat waar de verwachte straf van de goden (ziekte en dood) uitbleef deze dus niet bestonden of op zijn minst dat de christelijke God machtiger was. Alcuin verhaalt over twee van deze gebeurtenissen. Vooral om aan te tonen hoe bijzonder Willibrord was, maar daarmee ons wel op de hoogte brengend omtrent zijn werkwijze. Op het eiland Fositesland (waarschijnlijk het tegenwoordige Helgoland) doopt Willibrord drie mannen in een ‘heilige bron’ en laat de daar aanwezige dieren die door de niet christelijke bevolking eveneens als heilig werden beschouwd slachten om als voedsel te dienen. “Toen de heidenen dat zagen, dachten ze dat zij (de volgelingen van Willibrord) gek zouden worden of

⁵¹ Laurent J.M. Nouwen. *Willibrord. Een heilige diplomaat of een diplomatieke heilige*. (Tielt 1993) blz. 81/82.

heel snel zouden sterven. Toen ze echter merkten dat er helemaal niets ernstigs gebeurde, vertelden zij dodelijk verschrikt aan koning Radboud wat ze hadden meegemaakt”⁵² Een andere gebeurtenis vond plaats op het eiland Walcheren: “Toen dus de eerbiedwaardige man eens zoals gewoonlijk op een missiereis was, kwam hij bij een zekere plaats die Walichrum (= Walcheren) heette, waar nog een afgodsbeeld van het oude bijgeloof stond. Toen de man Gods dit in zijn vurige ijver verbrijzelde voor de ogen van de bewaker van dit afgodsbeeld, sloeg deze, in zeer grote woede ontstoken alsof hij het onrecht zijn god aangedaan wilde wreken, in een opwelling van zijn waanzinnige geest met zijn zwaar op het hoofd van de priester van Christus. Maar omdat God zijn dienaar beschermde, liep hij geen enkel letsel op van die slag.”⁵³ Met de man in kwestie liep het uiteraard slecht af.

Toch moet de algemene werkwijze van Willibrord pastoraler zijn geweest dan het bruusk vernietigen van niet christelijke heiligdommen. Alleen al de lange tijdsperiode die hij in de lage landen heeft kunnen werken alsmede het feit dat hij ‘in bed’ dat wil zeggen een natuurlijke dood gestorven is, wijst daarop. Al in het eerste deel is gewezen op twee methoden van kerstening, voor de helderheid weergegeven als de methode Willibrord en de methode Bonifatius waarbij Willibrord veel meer de instructies van Gregorius de Grote volgt. Dat is opzienbarend in het licht van wat Bredero te berde brengt over de verschillen tussen Willibrord en Bonifatius. Ook hij constateert een opmerkelijk contrast tussen hen beiden. “Dit kan worden gerelateerd aan hun persoonlijke achtergrond. Willibrord kreeg zijn vorming in Ierland, waar de kerk bij haar aanvaarding van het Romeinse gezag vasthield aan haar eigenheid, terwijl Bonifatius aan het gezag van Rome een dusdanige waarde en betekenis toekende, dat daarnaast weinig plaats bleef voor de eigenheid van een nieuw te vormen kerkprovincie in Friesland [...]. Uiteraard moeten beide monniken ook naar persoonlijke aard verschillend zijn geweest. Willibrord komt in zijn zendingswerk eerder over als een geloofsprediker die vooral geïnteresseerd was in de mensen die hij voor de christelijke

⁵² Alcuin. *Leven van aartsbisschop Willibrord* en Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Angelorum*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door dr. P. Bange. (Utrecht 1995) blz. 42.

⁵³ Idem blz. 45/46.

heilsboodschap poogde te winnen, terwijl Bonifatius er in het kader van de Karolingische expansie tevens op bedacht was stammengemeenschappen in te lijven in een kerk die bezig was haar structurele uitbouw binnen de Germaanse wereld te verwezenlijken; een uitbouw waaraan Bonifatius duidelijk heeft meegewerkt.”⁵⁴ Overigens constateert Bredero in een voetnoot niet ten onrechte dat een vergelijking tussen Willibrord en Bonifatius in feite onmogelijk is “omdat anders dan bij Willibrord de gehele correspondentie van Bonifatius bewaard is gebleven, waar een goed beeld uit valt te halen van diens missionaire activiteiten.”⁵⁵ Er is echter wel iets: Historicus Rob Meens wijst op basis van zijn onderzoek naar de boeteboeken van Willibrord en Bonifatius op een karaktersverschil tussen beiden dat de visie van Bredero onderstreept. De boeteboeken van Willibrord en Bonifatius waren handboeken voor biechtvaders met daarin bepalingen omtrent gedragingen die van Christenen verwacht werden of die zij juist moesten vermijden. Naast overeenkomsten in beide geschriften zijn er ook belangrijke verschillen. Bonifatius “behandelt [...] uitvoerig verboden vormen van seksuele omgang binnen het huwelijk, iets wat we in Willibrords boeteboek niet aantreffen. Bij Willibrord ontreken bovendien de uitvoerige lijsten met ‘heidense gebruiken’ die Bonifatius veroordeelde [...]. Aan de andere kant zoeken we in Bonifatius’ boeteboek vergeefs naar de aanpassingen aan lokale –zeg maar Friese– gebruiken die we in Willibrords boek hebben gezien. Ook de welbewuste lichte boetes van Willibrord vinden we bij Bonifatius niet terug. We kunnen misschien zeggen dat waar Willibrord zich gemakkelijk aanpaste aan lokale omstandigheden, Bonifatius koos voor universele richtlijnen van een op Rome georiënteerde kerk.”⁵⁶ Op basis van het vorenstaande mogen we, een anachronistische terminologie hanterend concluderen dat Willibrord tot de ‘rekkelijken’ en Bonifatius tot de ‘preciezen’ gerekend mogen worden. Eveneens mag de conclusie zijn dat Willibrord eigenlijk steeds een rondtrekkende monnik is gebleven en waar hij kwam de christelijke heilsboodschap vaste grond probeerde te geven en waar dat goed gelukt was, naar Iers

⁵⁴ Adriaan H. Bredero. *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op twaalf eeuwen christendom.* (Kampen 2000) blz. 125.

⁵⁵ Idem blz. 125 voetnoot 183.

⁵⁶ Rob Meens. *Het Christendom van Willibrord en Bonifatius.* Trajecta 15 (2006) 4, 342-358.

voorbeeld, kloosters stichtte (bijvoorbeeld Susteren en Echternach) als centra van deze nieuw gevormde christenheid. Een ander interessant voorbeeld van Willibrords pastorale missionering is het feit dat veel aan hem gerelateerde wonderen en heiligdommen water in zich dragen. Water, zoet water, dat juist in de lage landen, met name de laagste en dichtst bij zee gelegen delen daarvan, een zeer schaars goed was. Kennelijk begreep Willibrord goed dat de verbinding van de christelijke heilsboodschap met het van levensbelang zijnde water, een sterk punt zou zijn. Nog steeds zijn de lage landen bezaaid met heilige bronnen en putten die aan daden, wonderen of de simpele aanwezigheid van Willibrord worden toegeschreven:

Heiloo, Wassenaar, Zoutelande, Oss, Vessem, Meijel, Geysteren, Echternach, allen hadden of hebben ze een aan Willibrord verbonden put waarvan het water heilzaam maar in ieder geval drinkbaar zou zijn (geweest). We besluiten dit gedeelte over Willibrord, Alcuin citerend over het einde van Willibrords leven: “ Deze heilige man nu, die zijn leven vorderingen maakte in de dienst van God, die God welgevallig was, en vriendelijk voor het hele volk, is in de tijd van de oude Karel, de zeer krachtige hertog der Franken (Karel Martel – BJvG), op hoge leeftijd, en gekomen tot de volheid van zijn dagen, ontslapen en is bij zijn vaderen bijgezet, om van God de veelvuldige vrucht van zijn werk te ontvangen, deze wereld verlatend om de hemel te bezitten, om zonder einde Christus te zien in zijn eeuwige glorie, in wiens liefde hij nooit ophield te werken zolang hij onder ons geleefd heeft.”⁵⁷ Alcuin vermeldt 6 november als sterfdag van Willibrord. Feitelijk was het 7 november 739.

Bonifatius

Hierboven is al het een en ander over Bonifatius gezegd. En zoals reeds gemeld aan het begin van dit tweede deel, zullen wij Bonifatius veel minder uitvoerig stilstaan dan bij Willibrord. Dat is wellicht vreemd omdat er ten aanzien van Bonifatius veel meer bronnenmateriaal beschikbaar is. Anderzijds kan dat ook precies de reden zijn om het tot een kort feitenrelaas te

⁵⁷ Alcuin. *Leven van aartsbisschop Willibrord* en Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Angelorum*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door dr. P. Bange. (Utrecht 1995) blz. 53/54.

beperken. Dit alles uiteraard in het licht en voorafgaand aan de uiteindelijke beantwoording van de aan dit tweede deel ten grondslag liggende scriptievraag.

Levensbeschrijvingen van Bonifatius zijn over het algemeen in meerdere of in mindere mate gebaseerd op de ‘Vita Bonifatii’ geschreven kort na 745 door de toen jonge priester Willibald uit Mainz in opdracht van onder andere Lullus de opvolger van Bonifatius als bisschop van Mainz. Willibald heeft Bonifatius zelf niet gekend en heeft dus alles van horen zeggen. Kennelijk hadden zijn opdrachtgevers veel vertrouwen in zijn kunnen op dit gebied alhoewel hij eerst een conceptversie op tabulae (schrijfplankjes) maakt die pas door goedkeuring door bisschop Lullus op perkament wordt gezet. Er volgen in later tijd nog andere Vitae van Bonifatius waaronder een uit het laatst van de 9^e eeuw geschreven door een anonymus maar breed toegeschreven aan bisschop Radboud van Trecht. Een derde vita wordt opgetekend in de 10^e eeuw. Belangrijk verschil tussen de diverse levensbeschrijvingen is het feit of Bonifatius op het moment dat hij met een zwaard vermoord wordt, ter afweer een boek (evangelieboek) boven het hoofd hield of niet.⁵⁸

Op basis van de diverse bronnen valt het leven van Bonifatius als volgt te reconstrueren:

Bonifatius wordt in of omstreeks 672 als Winfried in het Zuid Engelse plaatsje Crediton (Devonshire) geboren. Gelijk Willibrord werd hij al op jonge leeftijd als oblaat ondergebracht in het klooster Exeter. Later vervolgt hij zijn studie in het klooster van Nursling waar hij de gelofte aflegt als monnik en priester wordt gewijd. Bonifatius wordt hoofd van de kloosterschool en valt op als prediker, leraar en diplomaat. In 716 geeft hij gevolg aan een roeping om het evangelie te gaan prediken onder de Friezen. Politiek gezien precies op het verkeerde moment. We zagen eerder al immers dat in 714 Radboud belangrijke gebieden terug wist te veroveren op de Franken en dat hij niet bepaald ontvankelijk was voor de christelijke heilsboodschap. Bonifatius keert dan ook teleurgesteld terug naar Engeland.

⁵⁸ Zie voor het voorafgaande: Akky van der Veer. *Bonifatius*. (Leeuwarden 2004) blz. 29-31.

Lering trekkend uit zijn ervaringen van 716 besluit Bonifatius om in 718 een tweede poging te beginnen met een reis naar Rome om daar de goedkeuring te verkrijgen van paus Gregorius II van welke hij de zending krijgt om de Germanen ten oosten van de Rijn te bekeren. Van Gregorius krijgt hij de naam Bonifatius wat ‘hij die het goede doet’ betekent.

Wanneer sedert 719 de Friese gebieden zover zijn terugveroverd dat Willibrord zijn missie in Friesland kan voortzetten vind hij Bonifatius aan zijn zijde. Wanneer Willibrord Bonifatius probeert over te halen om zich tot wijbisschop te laten wijden als beoogd opvolger van Willibrord zelf, weigert Bonifatius zich volgens Willibald beroepend op zijn leeftijd van nog geen vijftig jaren en het feit dat hij van Gregorius een andere opdracht heeft gekregen. In 722 gaat hij voor een tweede keer naar Rome en wordt tot bisschop gewijd. Tien jaar later wordt hij tot aartsbisschop benoemd. In beide gevallen echter zonder vaste standplaats maar met als missie de kerstening van de Germaanse gebieden. In 746, veertien jaar na zijn benoeming tot aartsbisschop krijgt Bonifatius eindelijk een vaste standplaats in Mainz. Maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan en op ongeveer 80 jarige leeftijd besluit hij zich nog eens aan de missionering van de Friezen te wijden. Veel gelegenheid daarvoor kreeg hij echter niet, want op 5 juni 754, onderweg naar Dokkum wordt hij met zijn metgezellen overvallen en vermoord.⁵⁹ Via Trecht en Mainz wordt het lichaam van Bonifatius uiteindelijk, conform zijn instructies, in Fulda ter aarde besteld.

Bonifatius moet bepaald een betere organisator dan Willibrord zijn geweest. Hij stichtte kloosters (waaronder als belangrijkste Fulda) en bisdommen, bekeerde niet alleen velen tot het christendom, maar was ook verantwoordelijk voor belangrijke kerkhervormingen in de reeds gekerstende gebieden. Hij organiseerde daartoe diverse synoden.

We constateerden al dat Bonifatius een heel ander karakter dan Willibrord gehad moet hebben. Rob Meens schroomt niet om hem in navolging van anderen een “wat starre,

⁵⁹ Zie: <http://www.kb.nl/dossiers/bonifatius/bonifatius.html> en [http://nl.wikipedia.org/wiki/Bonifatius_\(heilige\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Bonifatius_(heilige))

formalistische en lang niet altijd vriendelijke persoon” of “een mateloos ambitieuze en bovendien zure man” te noemen⁶⁰

Raakvlakken en verschillen

Alvorens te gaan bekijken of er elementen zijn te vinden in de periode van de kerstening van de 7^e en 8^e eeuw die relevant zijn voor de kansen en problemen waar West-Europa zich aan het begin van de 21^e eeuw voor geplaatst ziet, is het goed om vast te stellen dat er belangrijke verschillen zijn. Tegelijkertijd blijken die verschillen toch ook weer belangrijke overeenkomsten in zich te dragen. We zijn dus niet perse op zoek naar overeenkomsten maar evenzeer naar verschillen die juist vanuit die verschillendheid aspecten van onze tijd kunnen verduidelijken.

De samenleving van de 7^e en 8^e eeuw bevond zich in een overgangsfase van een sociale orde die bestond uit stammen of clans naar een samenleving binnen staten of rijken met een feodale structuur. De Frankische expansiedrift waarbij in stammen levende volkeren zoals bijvoorbeeld de Friezen moesten worden overwonnen is daarvan een goed voorbeeld. Deze stammen werden gekenmerkt door onderlinge verwantschap langs zowel de mannelijke als de vrouwelijke lijn maar die verwantschap kon ook zo diep in het verleden liggen dat die vooral symbolisch van aard was. Voor geürbaniseerde Europeanen en Amerikanen is de impact van zo’n clan- samenleving moeilijk invoelbaar, maar op veel plaatsen in de wereld bestaat deze samenlevingsvorm nog. Waar zij in contact komt met ‘Westerse’ democratische samenlevingsvormen, bijvoorbeeld in Afghanistan maar ook bij immigranten in Europa die nog sporen van een clansamenleving met zich meebrengen, leidt dit niet zelden tot onbegrip en fricties.

⁶⁰ Rob Meens. *Het Christendom van Willibrord en Bonifatius*. Trajecta 15 (2006) 4, 342-358. blz. 351.

In de nadagen van het Romeinse rijk vestigden zich tijdens de Grote Volksverhuizing allerlei in clans levende volkeren, door de Romeinen ‘barbaren’ genoemd, in de ooit tot het rijk behorende gebieden. Ook de Franken leefden oorspronkelijk in stamverbanden. Maar onder Clovis (465-511) die tot de Salische Franken behoorde, werden andere stammenleiders uitgeschakeld en kreeg Clovis de alleenheerschappij. Clovis liet het niet bij de onderwerping van uitsluitend Frankische stammen. In 507 bijvoorbeeld, tijdens de beroemde slag bij Vouillé, een klein dorpje vlakbij Poitiers, overwon hij de Visigoten die zich krap een eeuw eerder vanuit de Balkan en na een plundering van Rome in 410 in Aquitanie gevestigd hadden. Zo ontstond een Frankenrijk dat meerdere volkeren en clans in zich droeg. Teneinde dit rijk en de macht van haar koningen te consolideren ontstond gaandeweg een feodale structuur die onder Karel de Grote de leidende structuur werd. Het woord feodaal is afkomstig van het Latijnse woord feudum wat leen betekent. De term zelf is een vondst van de periode van de Franse Revolutie die zich juist precies tegen deze feodale structuur keerde. In het feodalisme ging het om het in leen geven van gebieden door de vorst aan leenmannen die in ruil daarvoor een eed van trouw aan de vorst aflegden waarmee zij zich onder andere verplichten om het gebied namens de vorst te besturen en beheren, schattingen te innen en met hun mannen de vorst op het slagveld bij te staan. Al eerder zagen we dat juist de stammen- en feodale structuur de wagen waren waarop het christelijk gedachtegoed op tamelijk soepele wijze de lage landen kon binnenrijden.

We hebben al vastgesteld dat de Friezen geen geïsoleerd volk waren dat van de wereld om hen heen geen kennis had. De hiervoor al genoemde Jelsma ziet precies hierin een belangrijke parallel met onze tijd: “Een dergelijke kennis van zaken blijft niet zonder gevolgen. Ondanks de prediking van figuren met grote overredingskracht bleven de Friezen en Saksen nog lang hun eigen geloofsvoorstellingen koesteren. Ongeschonden bleven die echter niet. Mensen- en dieroffers waren al grotendeels afgeschaft. Dat hun eigen goden maar een zeer beperkte

uitstraling kenden, was inmiddels duidelijk geworden. Geleidelijk vervlakten zij, zoals in onze tijd onder invloed van de luchtverontreiniging standbeelden hun karakteristieke trekken verliezen. De informatie van wat zich elders op de wereld afspeelde op godsdienstig terrein deed haar invloed gelden. De goden waren er nog wel, zij werden nog steeds vereerd, maar niet langer gevreesd. Vandaar wellicht dat heidense vorsten als Aldgisl zo verdraagzaam stonden tegenover vertegenwoordigers van een ander geloof en hun vrij spel gaven. Deze openheid gaf al aan, dat de Nederlandse samenleving rijp voor een andere religie geworden was.

Iets dergelijks was in het begin van de christelijke jaartelling het Romeinse Rijk overkomen. Naarmate de kennis van wat elders in de wereld gebeurde en geloofd werd zich verspreidde, brokkelde het geloof dat mensen van huis uit meegekregen hadden geleidelijk af. Soms probeerden religieuze leiders de oude voorstellingen nog in leven te houden door de goden te vergeestelijken. Maar een dergelijke vrijzinnige benadering bleek eerder tot ongeloof dan tot geloofsvernieuwing te leiden. Grote groepen van de bevolking lieten zich toen door de geïmporteerde godsdiensten inpalmen. Tot in Rome en Klein-Azië toe wist de Egyptische Isiscultuur aanhang te verwerven. Vanuit het oosten breidde de Mithrasgodsdienst zich als een olievlek uit. Ook de joodse godsdienst verkreeg grote populariteit. De Jezusaanbidders wisten uiteindelijk ook politiek de overhand te krijgen.

In zekere zin verkeren wij inmiddels in een vergelijkbare situatie. Sterker dan ooit tevoren wordt onze samenleving overspoeld door informatie van wat zich elders afspeelt. Wat West-Europa betreft is juist het christendom hierdoor in de nadelige positie beland van een godsdienst waarvan de voorstellingen eerst vergeestelijkt worden en vervolgens overbodig dreigen te raken. Al een eeuw lang vindt er in West-Europa een worsteling plaats tussen mensen die de oude voorstellingen ongerept willen handhaven en zij die, onder de indruk van nieuwe informatie, deze in een nieuwe levensbeschouwing proberen in te passen. Het besef dat het geloof dat eeuwenlang de overhand heeft gehad, toch niet die samenleving tot stand

wist te brengen waarvan de mensen blijven dromen, blijkt op velen een verlamrende uitwerking te hebben. Onzeker is nog steeds of onze samenleving hierdoor rijp voor een nieuwe religie geworden is, of dat het christelijke geloof op een nieuwe wijze het meest geëigende antwoord zal weten te geven op de vragen van onze tijd. Toen Willibrord in Nederland voet aan wal zette, stond de heidense samenleving voor een soortgelijke keus.”⁶¹

Alhoewel Jelsma de door hem geconstateerde vergeestelijking niet positief lijkt te duiden en onduidelijk blijft wat hij er precies mee bedoelt, legt hij toch een interessant verband tussen de tijd van de kerstening en onze tijd. Het mag ons blijven verbazen dat figuren als Willibrord en Bonifatius überhaupt in staat waren om in een relatief zeer korte periode grote groepen mensen tot het christendom te brengen en dus van hun oude godsdienst wisten af te brengen, evenzeer zal het toekomstige generaties verbazen dat West-Europa en Noord-Amerika in een periode van minder dan een halve eeuw het praktiseren van hetzelfde christendom van zich af kon werpen. Waartoe? Alle sporen van nieuw religieus en levensbeschouwelijk denken en voelen ten spijt, toch vooral in de richting van hedonisme en gewillig slachtoffer van economie en marketing. Ook al spreekt men, vooral in kringen van ‘gelovigen’ graag over de onuitroeibare religiositeit onder het grootste deel van de bevolking, vaak de ‘ietsisten’ genoemd naar het ‘iets’ waarin zij zeggen te geloven, toch zal de toekomst leren of de wens niet veeleer de vader van de gedachte is. Een naar mijn mening belangrijk verschil tussen toen en nu is naar mijn mening dat Willibrord en Bonifatius c.s. kennelijk in navolging van Paulus (“die gij vereert zonder te kennen die kom ik U verkondigen” Handelingen 17,23) en Gregorius I iets van marketing begrepen hadden en zodoende een probleem waar de te kerstenen mensen mee worstelden benoemden en vervolgens daarvoor een oplossing boden. Hoe ze dat deden is hierboven al beschreven. De institutionele kerken van onze tijd proberen vooral te conserveren en ongeschonden door te geven. Maar aan wie eigenlijk. Als het christelijk gedachtegoed uitsluitend wordt uitgevent door kerkleiders die geen notitie wensen

⁶¹ A.J. Jelsma. *Met het oog op de kerk van morgen. Willibrord en de kerstening van Nederland*. (Bolsward 1990) blz.20/21

te nemen van of antwoorden hebben op de vragen en behoeften van mensen in onze tijd, dan zal dit gedachtegoed gelijk de oude Germaanse godsdiensten uitsluitend voortleven in folkloristische oprispingen. In dat geval zal ook het christendom om met Raedts te spreken “Musealiseren”⁶²

Bij Raedts komen we ook voor de tweede tegenstelling tussen de vroege middeleeuwen en onze tijd die eveneens raakvlakken in zich verbergt. Raedts wijst op de volkomen machteloosheid van de middeleeuwer: “Daarmee [met het feit dat de grenzen van de macht van de huidige Westerse samenleving nog niet in zicht komen – BJvG] is tevens het grootste contrast tussen ons en onze Middeleeuwse voorouders gegeven: voor hen was de grens van hun macht en van hun mogelijkheden voortdurend in zicht: wij kunnen bijna alles en iedereen beheersen, zij konden bijna niets beheersen. In een mate die voor ons vrijwel onvoorstelbaar geworden is, werd hun leven bepaald door omstandigheden, waar zij nauwelijks controle over hadden. Welk terrein van het maatschappelijk leven in de Middeleeuwen je ook bekijkt, overal hangt er een sfeer van machteloosheid, gevaar, chaos en dreiging. En dat gold niet alleen voor de *pauperes*, de arme boeren, maar evenzeer voor de *potentes*, de pausen, de keizers en de koningen. Tot 1200 was het een koning niet mogelijk zijn hof op een vaste plaats te hebben, omdat de voedselvoorziening voor zoveel mensen niet geregeld kon worden. Waar wij de Middeleeuwen graag mogen zien als een periode waarin Europa nog jong en vitaal was, op weg naar de macht, zagen zij vooral verval, vermoeidheid en chaos, een oude wereld aan het einde van haar mogelijkheden, in de woorden van een dichter: ‘Het uur is al laat, de tijden zijn beroerd, laten wij waakzaam zijn’.”⁶³ Daar tegenover staat de “onvoorstelbare en weinig bereflecteerde macht” van de hedendaagse Westerse cultuur. “Zo machtig is het Westen dat het ons zelfs mogelijk is een spel te spelen met de macht en onszelf bescheidener voor te doen dan wij zijn, door te pretenderen dat alles relatief is en dat daarom

⁶² P.G.J.M. Raedts. *Toerisme in de Tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995) blz. 4.

⁶³ Idem blz. 20.

eigenlijk alle zeden, gewoonten en culturen van gelijke waarde zijn en dus gelijkelijk gerespecteerd moeten worden. Dat het hier om een spel gaat en geen ernst is bewijst [...] de hysterische reactie van Westerse intellectuelen op de *fatwah* van de Iraanse leider Khomeiny tegen Salman Rushdie bij het verschijnen van diens roman *The Satanic Verses* in 1988. Daar dreigden de anderen ineens een fundamenteel beginsel van de Westerse cultuur, nl. het principe dat godsdienst een persoonlijke zaak is en geen voorwerp van zorg voor het publieke gezag, in twijfel te trekken, en dat moest een halt worden toegeroepen. Waar de grens van de macht in zicht komt, houdt de tolerantie onmiddellijk op en blijkt dat de superioriteit van de Westerse cultuur wel degelijk altijd al het uitgangspunt was van alle spreken en de voorwaarde voor tolerantie.”⁶⁴ Profetisch woorden want 09/11/01 moest toen nog komen.

Raedts maakt hier duidelijk dat de Middeleeuwen ons een spiegel voorhouden die ons iets kan leren over de problemen van onze tijd: de positie van machtigen tegenover anderen die gebukt gaan onder een diepgaand gevoel van machteloosheid. De rollen waren destijds omgekeerd. “De werkelijke centra van macht, rijkdom en cultuur lagen tot ver na 1500 in steden als Constantinopel, Baghdad, Cordoba, Cairo, Delhi, Peking, en niet in Rome, Florence, Parijs of Londen.”⁶⁵ Waar wij in deze tijd nauwelijks begrip lijken te kunnen krijgen van de onmacht en daaruit voortvloeiende woede en frustratie van werelddelen en volken die niet tot het Westen behoren, zou bestudering van onze eigen machteloze *roots* tot inzichten kunnen leiden die het bereiken van wederzijds begrip en respect, dit met het oog op een vreedzaam samen leven, kunnen bewerkstelligen. Thans tracht het Westen de *hearths and minds* van de bewoners van het Arabisch schiereiland te winnen met de pretentie vrede en democratie te brengen en als extra cadeautje het liberaal kapitalistisch gedachtegoed. Er voor het gemak van uitgaande dat men daar op zit te wachten. Als andersom in het Westen wonende Moslims proberen om op een meer strikte manier vast te houden aan hun religieuze voorschriften en gewoontes, wordt al gauw gesproken van een Islamisering van land en

⁶⁴ P.G.J.M. Raedts. *Toerisme in de Tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995) blz. 19/20.

⁶⁵ Idem blz. 21.

cultuur. Wie zich er even in verdiept merkt dat de Westerse wereld heel verschillend jargon hanteert voor vergelijkbare verschijnselen, afhankelijk van wie ze initieert en hoe de machtsverhoudingen zijn: “Moslims die hun politieke overtuigingen baseren op hun geloof zijn ‘fundamentalisten’, een Amerikaanse presidentskandidaat die zo met zijn religie omgaat, heet in de meeste westerse media ‘evangelistisch’ of ‘diep gelovig’. Wint deze Amerikaan de verkiezingen, dan zegt bijna niemand dat het christendom ‘oprukt’, maar als moslims die hun politieke inspiratie uit de Koran halen hun zin krijgen, schrijft menige westerse commentator dat de ‘islam in opmars’ is. Raakt een Arabische leider in conflict met een westerse regering, dan is hij ‘anti-westers’. Westerse regeringen zijn nooit ‘anti-Arabisch’. [...] Hamas is ‘anti-Israëlish’, joodse kolonisten niet ‘anti-Palestijns’. Palestijnen die geweld gebruiken tegen Israëlishche burgers zijn ‘terroristen’, Israëliërs die geweld gebruiken tegen Palestijnse burgers ‘haviken’ of ‘hardliners. Israelische politici die een geweldloze oplossing zoeken zijn ‘duiven’, hun Palestijnse tegenvoeters ‘gematigd’ – implicerend dat alle Palestijnen fanatiekelingen zijn. Je zag de twee maten het best als je het omdraaide: ‘De gematigde jood Shimon Peres heeft met zijn anti-islamitische toespraak grote onrust gezaaid bij Palestijnse duiven’.”⁶⁶

Door bestudering van de Middeleeuwen en de machteloosheid van die tijd kunnen we wellicht de machtelozen van onze tijd stem geven. Kijk maar eens hoe eenvoudig een citaat van Raedts zowel kan worden toegepast op de Middeleeuwen als op bijvoorbeeld het Midden-Oosten: “Omdat er een zo geringe marge bestond [bestaat] tussen orde en chaos, mag het niet verbazen dat een zekere grimmigheid en verbetenheid deze pogingen om orde op zaken te stellen karakteriseerde [karakteriseert], ruimte voor speelsheid of relativering was [is] er nauwelijks. Wie gehoord wilde [wil] worden, moest [moet] hard schreeuwen. De pogingen om orde te scheppen werden [worden] dan ook gerechtvaardigd met theorieën zo

⁶⁶ Joris Luyendijk, *Het zijn net mensen. Beelden uit het Midden-Oosten*. (Amsterdam 2006) blz. 131/132

absoluut en onverbiddelijk dat ze voor de huidige lezer wel het spook moeten oproepen van tyrannie en dictatuur.”⁶⁷

We zagen al dat Willibrord en Bonifatius meelifte op de Frankische wagen en dat precies dit aspect hun werk onder de Friezen ernstig bemoeilijkte. In het licht van bovenstaand citaat van Raedts niet zo verwonderlijk. De Friezen hadden alle reden om de Frankische expansiedrift waarbij van de Friezen ‘en passent’ ook nog verwacht werd dat ze hun religie en cultuur zouden willen inruilen voor die van de Franken, ernstig te wantrouwen. Toen en nu is het uitsluitend het voorrecht van de machtige om te zeggen: “U moet hen beminnen als uzelf, want u bent zelf vreemdeling geweest in Egypte”.⁶⁸

Waren de eerste twee onderwerpen waar ik de tweede scriptievraag aan getoetst heb niet exclusief kerkelijk of eerder algemeen maatschappelijk van aard, de derde en laatste kwestie heeft een meer binnenkerkelijk karakter en ‘kerk’ dan nog verengt tot de Catholica. Het betreft hier de celibaatsverplichting voor priesters, in de Rooms-katholieke Kerk alle priesters en in de Orthodoxie de reguliere priesters waarbij hogere wijdingen slechts aan reguliere priesters zijn voorbehouden. Zowel Nouwen als Jelsma schrijven over dit onderwerp, teken dat er kennelijk aanknopingspunten zijn met de tijd van Willibrord.

Jelsma wijst er op dat “Ierse en Angelsaksische monniken de zee over [staken], niet alleen om heidenen het evangelie te verkondigen maar ook om in Frankrijk en Duitsland in verval geraakte kerken weer op te bouwen. Zij troffen hier de plaatselijke pastoors aan. De verschillen tussen beide categorieën geestelijken waren onvoorstelbaar groot. De pastoors hadden vaak een gezin, leefden niet in gemeenschap met andere geestelijken en kenden intellectueel een enorme achterstand ten opzichte van hun Ierse en Angelsaksische collega’s. De laatsten hadden al op heel jonge leeftijd opvoeding, vorming en onderwijs in de kloosters

⁶⁷ P.G.J.M. Raedts. *Toerisme in de Tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995) blz. 21.

⁶⁸ Leviticus 19,34. (Willibrordvertaling 1975)

ontvangen. [...]”⁶⁹ Door deze voorsprong waren de reguliere Ierse en Angelsaksische geestelijken in staat om hun seculiere continentale collega’s te overvleugelen en het geestelijk leven van West-Europa sterk te beïnvloeden. Jelsma wijst er op dat er “uit deze periode van de geschiedenis [...] vrijwel geen geschriften van wereldlijke geestelijken [bekend zijn].”⁷⁰

De regulieren met hun celibaatideaal gaven dus de toon aan. Alhoewel ook de eerder genoemde paus Gregorius de Grote “streefde naar een reguliere levensstijl voor het seculiere priesterschap”⁷¹ zou het toch tot 1139 duren dat het “Tweede Lateraans Concilie voor priesters de sinds het einde van de 4^e eeuw voor hen geldende onthoudingswet [verving] door de celibaatswet”⁷² De voordien geldende onthoudingswet was veeleer een liturgische wet en hield in “het verbod van seksuele omgang in de nacht voor het liturgisch communiceren. Als gebruik is dit dan allang van kracht. Als men vanaf het einde van de 4^e eeuw in de Westerse kerk dagelijks de eucharistie gaat vieren, betekent dit voor de priesters praktisch permanente onthouding. Ook bij de ontwikkeling van de celibaatsverplichting zal de behoefte aan ontsnapping aan machteloosheid en wanorde van de Middeleeuwer een factor geweest zijn, precies zoals we nu zien dat volken in de verdrukking stevig vast houden aan oude regels en wetten en er geen enkele ruimte is voor enig liberalisme in de omgang met die regels en wetten. Raedts betoogt: “Zoiets chaotisch en ordeverstorends als de sexuele passie werd met diep wantrouwen bejegend. In de elfde eeuw sleurde het volk van Milaan getrouwde priesters weg van het altaar, hun echtgenotes en kinderen werden lastiggevallen en verdreven, soms zelfs vermoord.”⁷³ Misschien waren er ook andere motieven maar in ieder geval lijkt duidelijk “dat het Middeleeuwse anticlericalisme voortvloeide uit de hoge verwachtingen die men had van priesters en van de reinheid van hun celibataire leven, waardoor zij het levende symbool

⁶⁹ A.J. Jelsma. *Met het oog op de kerk van morgen. Willibrord en de kerstening van Nederland*. (Bolsward 1990) blz.24.

⁷⁰ Idem.

⁷¹ Idem.

⁷² Bestuur Nederlandse Dominicanen. *Kerk en ambt – Onderweg naar een kerk met toekomst*. (Nijmegen 2008) Hoofdstuk 4, Celibaat. (geen paginanummers vermeld)

⁷³ P.G.J.M. Raedts. *Toerisme in de Tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995) blz. 22.

vormden dat temidden van passie en chaos ordening van het leven mogelijk was.”⁷⁴ Kom daar nu nog eens om. Zowel Jelsma als Nouwen pleiten voor een opheffing van het priestercelibaat als verplichting. Jelsma noemt daarbij ook nog de grotere kans dat “de eenwording van de katholieke met de oosters-orthodoxe christenheid [...] wellicht vergemakkelijkt [zou] kunnen worden als de verplichte koppeling van priesterambt en coelibaat opgeheven werd”.⁷⁵ Hoe dan ook. Het verplichte priestercelibaat is in deze tijd tot een probleem geworden. Destijds mede ontstaan vanuit de behoefte van de gelovigen naar ordening is het nu eerder een belemmering, niet alleen voor de recrutering van voldoende priesters om de gelovigen te inspireren en te bedienen, maar misschien nog meer doordat juist het celibataire leven zover af staat van de praktijk en beleving van de mensen en van wat zij voor echt en goed houden. Het is jammer dat de kerkelijke hiërarchie ondanks een regelmatige interne en externe oproep daartoe, vooralsnog geen enkele opening tot studie en debat wil toestaan. Nochtans en wellicht daardoor blijft de discussie boven de markt hangen. Juist een grondige bestudering en bespreking van de ontstaansgeschiedenis van het priestercelibaat zou bij het schrappen van de celibaatsverplichting (want vroeg of laat zal dat gebeuren) er aan bij kunnen dragen dat het kind niet met het badwater wordt weg gegooid of anders gezegd dat het verleden niet zonder meer wordt gediskwalificeerd opdat een zelf gekozen celibatair leven naast andere mogelijkheden als bijzonder en waardevol kan worden gezien.

⁷⁴ P.G.J.M. Raedts. *Toerisme in de Tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995) blz. 22/23.

⁷⁵ A.J. Jelsma. *Met het oog op de kerk van morgen. Willibrord en de kerstening van Nederland*. (Bolsward 1990) blz.26.

Conclusie:

Hierboven heb ik twee scriptievragen getoetst aan episoden en gebeurtenissen uit de vroege middeleeuwen. Ik meen op beide scriptievragen een bevredigend antwoord gevonden te hebben zonder deze antwoorden tot hertoe expliciet te hebben uitgewerkt. Daarvoor is nu het moment aangebroken. Beide vragen worden opnieuw weergegeven om vervolgens voor iedere vraag tot een zo kernachtig mogelijke conclusie te komen. Zoals reeds aangekondigd zal bij de conclusie van de tweede scriptievraag ook het onderwerp ‘herkerstening van de Lage Landen’ aan de orde worden gesteld.

1^e scriptievraag

In hoeverre is het mogelijk om gebeurtenissen en feiten uit het verleden te bestuderen en weer tot leven te wekken zonder ze te bezoedelen met het a priori van de tijd die er sindsdien verstreken is, de context van hen die deze gebeurtenissen en feiten bestuderen en beschrijven en hen die van deze beschrijvingen kennis nemen (met gebruik van welk medium ook)?

Bovenstaande vraag valt feitelijk uiteen in drie factoren: tijd, historicus en ontvanger. Het is goed om die factoren van elkaar te onderscheiden. Ze zijn in importantie verschillend, waarbij mijns inziens helder is dat de historicus de meest cruciale factor is. De historicus⁷⁶ heeft direct invloed op de wijze waarop een onderwerp zou zuiver mogelijk door de tijd wordt getrokken en heeft door de wijze waarop het onderwerp vervolgens wordt gecommuniceerd grote invloed op de ontvangst. Kunnen deze drie factoren tot nul gereduceerd worden, met andere woorden, is het mogelijk om een gebeurtenis uit het verleden met volledige uitschakeling van de drie factoren te communiceren? Nee. Ik ben het zeer eens met Bredero wanneer hij schrijft: “Gebruikmaking van [...] gegevens omtrent ‘het verleden’ houdt niet in dat pogingen een afgebakend deel daarvan te reconstrueren onvermijdelijk uitmonden in een eensluidend

⁷⁶ Voor de duidelijkheid: als ik spreek over historicus dan wordt tegelijkertijd historica en historici bedoeld.

geschiedverhaal. Elk historisch verhaal blijft een interpretatie van het verleden, in het gunstigste geval evenzeer bepaald door nog voorhanden ‘sporen’ van dit verleden als door de eigentijdse situatie. Een belangrijke rol speelt de achtergrond van de verteller: de tijd en omgeving waarin hij leeft, zijn intellectuele vorming en ideologische dan wel religieuze opvattingen, als mede de sociale groep waarvan hij deel uitmaakt. Aldus kan men samenvattend zeggen dat ‘de geschiedenis’, dat wil zeggen het verhaal van een segment uit het verleden, doorgaans wordt verteld, ingekleurd, verdraaid of wegens prudentie of schaamte zelfs verzwegen. Zulks al naar gelang de tijd en het land waarin de verteller leeft, alsmede vanuit de bevolkingsgroep en/of het kerkgenootschap waaraan deze zijn identiteit ontleent.”⁷⁷

En dan laat Bredero de invloed van de ontvanger nog buiten beschouwing.

Moeten we het daarom laten? Natuurlijk niet. De kracht van historisch onderzoek ligt in de herhaling waarbij door de tijd de omstandigheden telkens veranderen en zo elke generatie weer zijn eigen versie van dezelfde geschiedenis produceert. En zo heeft “het woord geschiedenis [...] in feite een dubbele inhoud: het is enerzijds betrokken op hetgeen geschiedde, dus op het verleden zelf, maar betreft evenzeer het verhaal achteraf van hetgeen eens geschiedde. Bovendien krijgt het steeds opnieuw willen schrijven van dit verhaal weer een eigen geschiedenis.”⁷⁸

2^e scriptievraag:

Hebben gebeurtenissen en feiten uit het verleden nog enige zeggingskracht voor heden en toekomst of zijn het niet meer dan onderwerpen voor themaparken en musea waar wij er ons over kunnen verwonderen en mee kunnen amuseren?

In het tweede deel van de scriptie heb ik bovenstaande scriptievraag getoetst aan drie onderwerpen: 1. de wisselwerking tussen verschillende sociale structuren 2. De tegenstelling tussen macht en onmacht en 3. het verplichte priestercelibaat. Ik heb bij alle drie de

⁷⁷ Adriaan H. Bredero. *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op twaalf eeuwen christendom.* (Kampen 2000) blz. 15/16.

⁷⁸ Idem blz. 13

onderwerpen lijnen kunnen trekken naar en parallellen gevonden met gebeurtenissen en situaties in onze tijd. Ook meen ik de relevantie van die gebeurtenissen en situaties voor het begrijpen van wat er nu gebeurt te hebben aangetoond. De 2^e scriptievraag is daarmee feitelijk beantwoord. Maar is daarmee iets universeels en altijd geldends gezegd? Met andere woorden is dit dan het finale antwoord? Ik meen van niet. Of en in hoeverre een onderwerp uit het verleden meer relevantie heeft voor de tegenwoordige tijd dan zijn amusementswaarde hangt van de factoren af zoals genoemd in de conclusie terzake de 1^e scriptievraag: tijd, historicus en ontvanger. Daarmee ontstaat een interessante verbinding tussen beide scriptievragen die ik niet voorzien had maar mij natuurlijk zeer welkom is. Het door Raedts in zijn inaugurale rede geconstateerde probleem van de esthetisering van onze geschiedenis hangt nauw samen met de historiografische behandeling. Dat wil zeggen: het is in belangrijke mate de historicus die bepaald hoe de historie wordt opgediend. Het lijkt of Raedts daar weinig oog voor heeft. In ieder geval presenteert hij het als een oprukkend fenomeen buiten hemzelf. Natuurlijk, Raedts wijst er voortdurend op dat het een tendens is “die al in 1874 gesignaleerd en gehegeld werd door Friedrich Nietzsche”, dat “Ankersmit erop [wijst] dat Nietzsche wat betreft de directe toekomst ongelijk gehad heeft”⁷⁹, of dat het “te ver [gaat] om deze houding te presenteren als overheersend onder de huidige generatie van historici”⁸⁰ maar toch lijkt het erop dat hij hoofdschuddend aan de kant van de gebeurtenissen staat. Zou het fenomeen dat Raedts constateert ook niet wat positiever geduid kunnen worden? Om een voorbeeld te geven: niet iedereen die van misdaadromans houdt is geroepen tot het vak van criminoloog, rechercheur of misdaadverslaggever. Een historicus tref aan zijn ene zijde het historische onderwerp dat hij wil behandelen en aan de andere zijde de ontvanger voor wie hij dat doet. Dat kunnen vakgenoten zijn, studenten, scholieren, geïnteresseerde hobbyisten, of wat wel genoemd wordt ‘de massa’. Het is duidelijk dat voor iedere ontvanger een andere communicatieniveau geëigend is. En als dat dan voor de massa een fietstocht is of een biersoort, wat dan nog? Het wordt pas bezwaarlijk als historici nog slechts de massa bedienen en ‘50 gaten van 20 cm

⁷⁹ P.G.J.M. Raedts. *Toerisme in de Tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995) blz. 5.

⁸⁰ Idem blz. 6.

graven in plaats van ook eens 5 van 10 meter'. Een meer esthetische, museale manier van communiceren van geschiedkundige onderwerpen, kan de ingang zijn naar meer verdieping en verbreding. "Een kelk gebruiken in de kerk tijdens de Mis is een wezenlijk andere vorm van omgang met het verleden dan in een museum uitleggen dat kelken gebruikt worden tijdens de Mis."⁸¹ Maar velen die een kelk in het museum aanschouwen zouden deze anders nooit gezien of begrepen hebben. En wellicht raken sommige van die velen geprikkeld om die kelk is zijn eigenlijke context te zien. Wie kennis wil maken met klassieke muziek doet er goed aan om niet bij Wagner of Messiaen te beginnen maar bij Grieg of Mozart.

De drie onderwerpen die ik hierboven gebruikt heb om de tweede scriptievraag aan te toetsen, zijn allen ontleend aan de geschiedenis van Willibrord, Bonifatius en de kerstening van de Lage Landen. Daarbij is indirect ook aan de orde gesteld of dit aspect van de geschiedenis relevantie heeft voor de volgens sommige noodzakelijke herkerstening van dezelfde gebieden.

Ik heb voor drie onderwerpen gekozen om andere te laten liggen of slechts zijdelings aan te stippen. Ik had uitvoeriger kunnen zijn of de verschillen tussen wat ik voor het gemak 'de methode Willibrod' en de 'methode Bonifatius' noem. De effectiviteit van beide methoden toen en misschien ook nu. Het ideaal van de Peregrinatio had ook verder uitgewerkt kunnen worden. Ook nu immers worden priesters of priesterstudenten uit andere Europese en niet Europese landen geïmporteerd om de continuïteit in de zielzorg te continueren. Niet zelden wordt hierbij gerefereerd aan een koloniaal verleden of juist de tijd van de kerstening. De voorgeschreven omvang van deze scriptie en ook de leesbaarheid staan verdere uitwerking van alle aspecten van de geschiedenis van de kerstening van de Lage Landen in de weg.

Ik heb de vragen van deze scriptie vooraf geformuleerd en ben aan de beantwoording er van met een 'open mind' begonnen. De uitkomst stond dus niet vast. Naast een proeve van mijn kunnen is de scriptie dus ook een gewaardeerd leerproces geweest.

⁸¹ P.G.J.M. Raedts. *Toerisme in de Tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995) blz. 5.

Literatuur:

- Alcuin. *Leven van aartsbisschop Willibrord* en Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Angelorum*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door dr. P. Bange. (Utrecht 1995)
- Bestuur Nederlandse Dominicanen. *Kerk en ambt – Onderweg naar een kerk met toekomst*. (Nijmegen 2008)
- Bredero, Adriaan H. *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op twaalf eeuwen christendom*. (Kampen 2000)
- Einhard. *Het leven van Karel de Grote*, vertaald en toegelicht door Patrick de Rynck. (Amsterdam 1999).
- Hoffmann, H.P. *De geschiedenis van het Christendom. Voor jonge mensen vertaald en getekend*. Vertaald en bewerkt uit het Duits door G.A.M. Andries; D.A.M. Timmerman; J.B. Uytterhoeven. Illustraties van Franco Vignazia. (Beveren 1982)
- Jelsma, A.J. *Met het oog op de kerk van morgen. Willibrord en de kerstening van Nederland*. (Bolsward 1990)
- Jong, Mayke de. *Het woord en het zwaard. Aan de grenzen van het vroegmiddeleeuwse christendom*. In: Tijdschrift voor geschiedenis, themanummer religie en geweld. Jaargang 118 nr.3. (Assen 2005) blz. 464-482.
- Luyendijk, Joris. *Het zijn net mensen. Beelden uit het Midden-Oosten*. (Amsterdam 2006)
- Meens, Rob. *Het Christendom van Willibrord en Bonifatius*. Trajecta 15 (2006) blz. 342-358.
- Nouwen, J.M. *Willibrord. Een heilige diplomaat of een diplomatieke heilige*. (Tielt 1993)
- Raedts, P.G.J.M. *Toerisme in de Tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995)
- Veer, Akky van der. *Bonifatius*. (Leeuwarden 2004)
- Wessels, Anton. *Kerstening en ontkerstening van Europa. Wissesewerking tussen evangelie en cultuur*. (Baarn 1994)